

SZÍVÓS ERIKA

Kelet-Közép-Európa nagyvárosai a második világháborútól a 2000-es évekig: mai városfejlődésünk jelenkori gyökereiről

A második világháború mint világméretű katasztrófa sok helyütt új helyzetet teremtett Európa városai és városi társadalmai számára. Társadalmi és politikai értelemben számos országban a múlttal, a régi elitekkel, értékekkel és előjogokkal, a két világháború közötti politikai rendszerekkel való szakítás igényét és lehetőségét teremtette meg; egy pusztulásból és káoszból születő új rend ígéretét hordozta, amely igazságosabb viszonyokat és egyenlőbb esélyeket teremt majd az élet minden területén, a politikai jogoktól kezdve az oktatáson és szociális gondoskodáson át a lakhatásig és lakásviszonyokig. Ennek a társadalmi igénynek az őszinteségét és valódiságát az sem kérdőjelezi meg, hogy a háború utáni új viszonyok kialakítása Európa középső és keleti részében köztudottan nagyhatalmi kényszerek közepette, több helyütt idegen katonai megszállás alatt zajlott, és a demokratikus átalakulásra kezdettől rányomták a bélyegüket a győztes nagyhatalmak által támasztott elvárások – a szovjet befolyási övezetben, így Magyarországon is, a Szovjetunió politikai elvárásai.

Másrészt a háború a városfejlődés és a városépítéset szempontjából is fordulópontot jelentett. A háborús pusztítások drámaian érintették Európa hadviselő országait, de gyakran egyben váratlan lehetőséget is adtak a régóta érlelődő modernizációs elképzelések megvalósítására, és felgyorsították, vagy új irányba terelték a városok megújulásának folyamatát. A második világháború számos európai város történetében olyan vízvonalstónak

bizonyult, ami nélkül e városok története nem úgy alakult volna a 20. század második felében, ahogy. A történeti katasztrófán átesett, gyakran szó szerint romjaikból feltámadó városok háború utáni történetében összefonódott egymással a város fizikai helyreállításának és a közösség, a társadalom szimbolikus újjáépítésének motívuma.¹

E tanulmány azokat a főbb folyamatokat tekinti át, amelyek a 20. század második felében az európai városok evolúciójára a legnagyobb hatással voltak, és amelyek Kelet-Közép-Európában is érvényesültek. A historiográfiai aspektusokat is szem előtt tartva arra igyekszik rávilágítani, hogy mely problémák foglalkoztatták, illetve foglalkoztatják ma is a várostörténészeket és a várossal foglalkozó más diszciplínák képviselőit az egyes korszakokkal kapcsolatban. A tanulmány különös figyelmet fordít arra, hogy az Európa-szerzte jellemző folyamatok milyen formát öltöttek Kelet-Közép-Európa városaiban, elsősorban nagyvárosaiban; az európai városfejlődés tágabb kontextusából kiindulva arra keresi a választ, hogy miben ragadhatók meg a régió városainak 1945 utáni sajátosságai. Az itt kialakult államszocialista rendszerek jellegéből fakadtak-e a régióbeli szocialista országok városainak sajátosságai 1948 után? Vagy a Kelet és Nyugat közötti átmeneti helyzetből? Vagy a közös történelmi örökségből, például – számos közép-európai ország vagy országrész esetében – az egykori Habsburg Monarchia építészeti, városépítészeti hagyományaiból? Vagy helyi tradíciókból és az egyes városok egyediségéből, mással össze nem téveszthető evolúciójából? Vagy, 1990 után, az államszocialista rendszerek összeomlásának sajátos következményeiből?

Közép-Európát definiálni általában nem könnyű;² várostörténeti szempontból sem az, különösen 1945, illetve 1948 után, amikor is a régió különböző politikai berendezkedésű országaiban

¹ Martin KOHLRAUSCH–Stefan-Ludwig HOFFMANN: Introduction: Post-Catastrophic Cities. *Journal of Modern European History*, 2011/9. 3., 308–309. E tematikus szám fókusza éppen Közép- és Kelet-Európa.

² Az ezzel foglalkozó könyvtárnyi irodalomból csak egy áttekintő tanulmányt kiragadva: MEZŐ Ferenc: Közép-Európa fogalmi változása térben és időben. *Tér és Társadalom*, 2001/3–4. 81–103. Különösen 91–99.

igen eltérően alakulhatott az ottani városok sorsa. Nagy a csábítás, hogy a közös történelmi tradíciókból kiindulva, a Közép-Európa-gondolat vonzerejétől vezérelve Bécset is automatikusan ugyanazon városrégió részeként kezeljük, mint amelybe Prágát, Budapestet, Varsót, Pozsonyt, Zágrábot stb. soroljuk – már csak azért is, mert a politikai berendezkedés különbözősége ellenére valóban meglepő hasonlóságok fedezhetők fel az 1945 utáni Bécs és a térség szocialista fővárosainak városfejlődése között.

Ugyanakkor számos ellenérv is szól a régió városainak egyazon közép-európai modellbe való beleerőltetése ellen. Az egyik oldalon a kapitalista piacgazdaság, a többpárti parlamentáris demokrácia, városi szinten a valódi önkormányzatiság, a másik oldalon pedig a centralizált szocialista tervgazdaság, az egypárt-rendszer és települési-városi szinten a szovjet típusú tanácsrendszer olyan, lényegileg eltérő feltételeket teremtettek, amelyek miatt problematikus egyfelől Bécset és Ausztria nagyobb városait, másfelől Budapestet, Prágát, Varsót, Pozsonyt és a szocialista országok más regionális központjait ugyanazon paradigma keretein belül tárgyalni. Még akkor is, ha tudatában vagyunk a nemzetközi hatásoknak, áramlatoknak, és tudjuk azt, hogy a kelet-közép-európai nagyvárosokban az ötvenes évek végétől egyre gyakrabban alkalmazták – igaz, sokszor jelentős időbeli késéssel – a nyugat-európai városépítészeti által inspirált megoldásokat. Megfontolandó az is, hogy az 1949 és 1990 közötti Nyugat- és Kelet-Németország városai hogyan illeszthetők be a Közép-Európa-koncepcióba, illetve beilleszthetők-e abba egyáltalán.

Mindezek miatt ebben a tanulmányban alapvetően a közép-európai régió volt szocialista országainak városait állítom a fókuszba, olykor egy-egy példa erejéig az NDK-t is ide sorolva, és ezek együttes megjelölésére a kelet-közép-európai jelzöt használok; Ausztria és az 1949–1990 közötti NSZK városait viszont a nyugat-európai városfejlődés keretei között említem. Terjedelmi okokból nem minden kelet-közép-európai országból idézek majd példákat, hanem elsősorban a mai visegrádi országok területére koncentrálok. Viszont – ha egyes jelenségek bemutatása úgy kívánja – érintek majd olyan városokat is, amelyek ma a balti

államok vagy Belarusz és Ukrajna területén találhatók. Nyugat-Európa városairól sok szó esik majd, de ezek a részek elsősorban az összehasonlítás céljait szolgálják, és a kelet-közép-európai városok sajátosságainak megértését alapozzák meg. Részben területi, részben pedig koncepcionális okokból ebben a tanulmányban elsősorban a nagyvárosokra fordítok figyelmet; ez nem elfogultságból fakad, hanem abból a megfontolásból, hogy méretük, szerepük és problémáik szempontjából ezek a városok elsősorban egymással hasonlíthatók jól össze, a kis- és középvárosokkal sokkal kevésbé.

A háború után. A második világháború és hatásai

A második világháború rövid és hosszú távú hatásai több okból is régóta foglalkoztatják a történészeket.³ Elsősorban a pusztulás és pusztítás extrém, évszázadok óta nem látott mértéke ragadta meg a figyelmüket. Az olyan európai városok esetében, mint Rotterdam, Varsó vagy Minszk, ahol a város nagy részét a földdel tette egyenlővé a bombázás, a szisztematikus rombolás vagy a hosszan tartó ostrom, Karl Schlögel kifejezése nyomán szokás – a genocídium, azaz népirtás mintájára – urbicídiumról beszélni.⁴ Az urbicídium elnevezés akkor is felmerül, amikor egy városnak a lakossága cserélődik ki olyan mértékben, hogy a háború utáni település társadalmi és kulturális értelemben nem tekinthető azonosnak a háború előtti önmagával (erről később, közép- és kelet-európai kontextusban részletesebben is lesz szó). De a második világháború során kevésbé szélsőséges esetben is óriási

³ A legismertebb művek közül csak kettőt említve: Tony JUDT: *A háború után. I-II.* Európa Könyvkiadó, Budapest, 2007; Jeffrey M. DIEFENDORF: *In the Wake of War: The Reconstruction of German Cities after World War II.* Oxford University Press, Oxford, 1993.

⁴ Karl SCHLÖGEL: Urbizid: Europäische Städte im Krieg. In: Karl SCHLÖGEL: *Marjampole: Europas Wiederkehr aus dem Geist der Städte.* C. H. Beck, München, 2005. 171–182.; Martin COWARD: *Urbicide. The Politics of Urban Destruction.* Routledge, London, 2009; Friedrich LINGER: *Metropolen der Moderne. Eine europäische Stadtgeschichte seit 1850.* Verlag C. H. Beck, München, 2013. 415–424.

és gyakran helyrehozhatatlan károk, veszteségek keletkeztek a hadviselő országok városaiban. A bombázás pusztításairól leginkább elhíresült városok – például Coventry vagy Rotterdam – mellett számtalan más helyszínt is súlyosan érintettek a bombázások Helsinkitől Nápolyig, Londontól Budapestig.⁵

Mivel a második világháború totális háború volt, amelyben a háterszág is hadszínterré vált, a pusztítás a városokat nagymértékben érintette; a nagyvárosokat általában sokkal inkább, mint a kisebb településeket, mert a nagyobb városok logisztikai, közlekedési és ipari központok is voltak, és a bombázás pontosan a gyárak, ipari üzemek, hidak, pályaudvarok, vasútvonalak elpusztítását célozta.

1940–1941-ben az Anglia elleni hadműveletekben London mellett a főbb célpontok elsősorban a nagyobb ipari központok, például Manchester, Birmingham, Sheffield és Coventry voltak. Coventry az angol hadiipar szempontjából játszott fontos szerepet, és éppen ezért vált kiemelt célponttá; az ellene 1940 novemberében végrehajtott légitámadásokban a fontosabb gyárak kétharmada elpusztult.⁶ London úgyszintén óriási fizikai károkat és emberveszteséget szenvedett el az Anglia elleni német légi hadjárat során. Csak 1941. május 12–13-án százezer gyújtóbombát dobtak le a városra a német bombázók.⁷ De ugyanígy törekedtek később a szövetségesek Németország és a Németország oldalán

⁵ A háború és a bombázások különféle európai városokra gyakorolt hatásait tárgyalják a következő kötet tanulmányai: Claudia BALDOLI–Andrew KNAPP–Richard OVERY (eds.): *Bombing, States and People in Western Europe 1940–1945*. Continuum, London, 2011. Rotterdam 1940. májusi német bombázásáról lásd N. n.: 14 May 1940: The Bombing of Rotterdam. brandgrens.nl / Stadtarchief Rotterdam – Museum van de Stad Rotterdam, Forrás: <https://www.brandgrens.nl/en/the-bombing-of-rotterdam>. (Letöltve: 2020. 10. 24.). Helsinki 1939. novemberi, szovjetek általi bombázásáról: Marjatta BELL–Marjatta HIETALA: *Helsinki. The Innovative City. Historical Perspectives*. Finnish Literature Society & City of Helsinki Urban Facts, Helsinki, 2002. 216.

⁶ Tony MASON: Der Luftkrieg gegen Coventry. In: Marlene P. HILLER–Eberhard JÄCKEL–Jürgen ROHWER (Hrsg.): *Städte im Zeiten Weltkrieg. Ein internationaler Vergleich*. Klartext Verlag, Essen, 1991. 258–271.

⁷ Jerry WHITE: *London in the Twentieth Century: A City and Its People*. Penguin, London, 2002. 39. Idézi Friedrich LINGER: I. m. 405.

harcoló országok ipari kapacitásainak, közlekedési infrastruktúrájának tönkretételére.

Emellett cél volt a pszichológiai hadviselés, a civil lakosság demoralizálása, megfélemlítése is. Mind a németek, mind pedig a szövetségesek éltek a terrorbombázások eszközével. A náci Németország szándékait tekintve az „angliai csata” egyik nyilvánvaló célja a brit lakosság megfélemlítése és megtörése volt; az azt követő években pedig szövetséges részről hajtottak végre a német városok ellen rendszeres terrorbombázásokat (*moral bombing*).⁸ A német városok közül Drezda a terrorbombázás által elpusztított város szimbólumaként vonult be a történelembe, jóllehet Németország számos más városa is romhalmazzá vált vagy szenvedett nagyon súlyos károkat: így például Hamburg, Frankfurt, München és természetesen Berlin.⁹

A háború utolsó szakaszában bizonyos városok hosszan tartó ostromot voltak kénytelenek elszenvedni; ilyen volt például Bécs, Budapest és Breslau/Wrocław, amelyeket Hitler „erődnek” nyilvánított és amelyeket a német katonai erőknek a szövetségesekkel – Magyarországon a szovjet hadsereggel – szemben elvileg az utolsó emberig védeniük kellett. Több más város is csataterré vált: például Minszk, ahol csak hosszú ostrom és elhúzódó harcok árán sikerült a szovjeteknek a németektől visszafoglalniuk a várost, és ahol a harcok során a város épületeinek négyötöde megsemmisült,¹⁰ és végül Berlin maga is. Megint más városokat a háború egy bizonyos szakaszában blokád alá vontak, hogy kiéheztetéssel törjék meg a lakosságot; ennek a legismertebb példája Leningrád éveken át tartó blokádja 1941 szeptembere és 1944 januárja között. Mind az ostrom, mind a blokád önálló mono-

⁸ Friedrich Lenger: I. m. 400.

⁹ Németországra, illetve az egyes német városokra lásd Jörg Friedrich: *Der Brand. Deutschland im Bombenkrieg, 1940–1945*. Propyläen Verlag, Berlin, 2004. A német városok bombázásának traumájához és annak emlékeztetéhez lásd Winfried Georg Sebald: *Légi háború és irodalom. A rombolás természetrajza* (Európa Könyvkiadó, Budapest, 2014) című esszékötetét.

¹⁰ Thomas M. Bohn: *Minsk: Musterstadt des Sozialismus. Stadtplanung und Urbanisierung in der Sowietunion nach 1945*. Böhlau, Köln–Wien–Weimar, 2008. 35.

gráfiákat és számos tanulmányt ihletett olyan városok esetében, mint Budapest,¹¹ Breslau/Wrocław¹² vagy Leningrád.¹³

Varsó esetében a tudatos bosszúállás, az elrettentés szándéka vezettet a történelmi város nagy részének elpusztításához. A lengyel fővárost az 1944. augusztusi varsói felkelés leverését követően, Hitler utasítására rombolták földig a németek, épületről épületre robbantva fel a lakóház- és középület-állományt, melynek épülettípusától függően 70–95 százaléka elpusztult.¹⁴ A varsói lakosságot előzőleg, a felkelők kapitulációja után evakuálták vagy deportálták.¹⁵

Mindenütt, ahol a város komoly fizikai károkat szenvedett, a lakosságnak és a hatóságoknak súlyos következményekkel kellett szembenézniük a harcok lezárultát követően. Közvetlenül a háború után a közellátás megszervezése és az infrastruktúra, például az ivóvíz-, csatorna- és elektromos hálózat helyreállítása jelentett erőn felüli feladatot; ugyanígy a megmaradt házak lakhatóvá tétele és a kibombázott, fedél nélkül maradt emberek lakáshoz juttatása is sürgető problémaként jelentkezett.¹⁶ Az utóbbit fokozta, hogy 1945 folyamán sok helyütt visszatért a korábban evakuált lakosság (azokba a városokba, ahol egyáltalán

¹¹ UNGVÁRY Krisztián: *Budapest ostroma*. 5., átdolgozott kiadás. Corvina Kiadó, Budapest, 2009.

¹² Richard HARGREAVES: *Hitler's Final Fortress: Breslau 1945* (Stackpole Military History Series). Stackpole Books, Mechanicsburg, PA, 2011; Gregor THUM: *Uprooted: How Breslau Became Wrocław during the Century of Expulsions*. Princeton University Press, Princeton, NJ, 2011. xxii–xxxi.

¹³ Richard BIDLACK: *The Leningrad Blockade*. Yale University Press, New Haven, 2013; Lisa A. KIRSCHENBAUM: *The Legacy of the Siege of Leningrad, 1941–1995: Myth, Memories, and Monuments*. Cambridge University Press, Cambridge, 2006. 239.; Lisa A. KIRSCHENBAUM: Remembering and Rebuilding Leningrad after the Siege. *Journal of Modern European History*, 2011/3. 314–327.

¹⁴ Adolf CIBOROWSKI–Stanisław JANKOWSKI: *Warsawa odbudowana / Warsaw Rebuilt*. With an Introduction by Karol MALCUŻYŃSKI. Polonia, Warsaw, 1963. 48.

¹⁵ Uo. 45–48.

¹⁶ Arról, hogy hogyan éltek meg a kortárs szemtanúk a háború utáni állapotokat Európa városaiban, lásd Hans-Magnus ENZENSBERGER (Hrsg.): *Europa in Ruinen. Augenzeugenberichte aus den Jahren 1944–1948*. dtv-Verlag, München 1995; Tony JUDT: *Postwar: A History of Europe since 1945*. The Penguin Press, New York: 2005. 13–100. Budapest viszonyaira 1945-ben lásd IGNÁCZ Károly: A katasztrófa és az újrakezdés időszaka – Budapest 1945-ben. *Levéltári Közlemények*, 2015/86. 33–52.

történt evakuáció), valamint folyamatosan érkeztek vissza azok a túlélők, akiket a háború során deportáltak, kényszermunkára vagy hadifogságba hurcoltak.

Teljes városok vagy óvárosok megsemmisülése azt jelentette, hogy mindenestül eltűnt a régi városszövet, épületállomány, és velük a régi város atmoszférája is, de máshol is jelentős volt az épületek és az infrastruktúra pusztulása. Budapesten például az 1941-ben összeírt 30 571 lakóházból a háború során 29 987 sérült meg kisebb vagy nagyobb mértékben, elpusztult a főváros összes Duna-hídja, és jórészt tönkrementek vagy időlegesen működésképtelenné váltak a közművek.¹⁷ Ez azután hosszú időre lekötötte az erőforrásokat, gátat szabva a háború utáni városfejlesztésnek.

A háború mérhetetlen emberáldozattal és szenvedéssel járt együtt. Az emberéletben bekövetkezett veszteségek országról országra változtak, és városonként is eltérhettek,¹⁸ de sok helyütt visszafordíthatatlan társadalmi átalakulásokat indítottak el. Számos helyen a megszállás és annak nyomában a holokauszt vezetett városnegyedek vagy akár kisebb városok teljes elnéptelenedéséhez, majd a második világháborút követően teljesen új lakosság beáramlásához. Az európai zsidóság ellen folytatott megsemmisítő háború, a zsidó lakosság deportálása és sok helyütt szinte teljes megsemmisülése mély nyomot hagyott az olyan városokon, mint Varsó vagy Łódz, ahol a német megszállás előtt nagy hányadot tett ki és ezért kulturálisan meghatározó volt a zsidóság. Ahol egy városrészt gettónak jelöltek ki, onnan először kiköltöztették a nem zsidó lakosokat, majd az oda bezsúfolt, általában az adott város tágabb vonzáskörzetéből összegyűjtött zsidó – illetve a faji törvények értelmében zsidónak minősülő – tömegeket deportálták. A Németország által megszállt országokban kisebb-nagyobb városok sokasága alakult át átmenetileg a szervezett népiirtás elosztóhelyévé, addig, amíg a gettókat nem

¹⁷ VARGA László: Várostörténet 1945–1956. *Budapesti Negyed*, 20–21. 1998/2–3. („Budapest-történet”) 247.

¹⁸ Az áldozatok számáról az egyes területeken lásd Timothy SNYDER: *Bloodlands. Europe Between Stalin and Hitler*. Basic Books, New York, 2010. főleg 155–186.

likvidálták vagy – 1942-től – onnan el nem indították a transzportokat a megsemmisítőtáborok felé.¹⁹ A zsidó gettóul kijelölt városrész – gyakran az adott város (egyik) történelmi zsidónegyede – a háború végére sok helyütt szó szerint kiürült, és a háború után fokozatosan beköltöző új lakosság nyomokban sem volt azonos a háború előttivel (például a krakkói Kazimierzben).

A második világháborús gettókkal foglalkozó szakirodalom egy része természetesen nem várostörténeti jellegű: a szerzők egyértelműen a genocídiumra koncentrálnak, és a gettókat a holokauszt egyik helyszínéneként, a népirtás utolsó vagy utolsó előtti állomásaként tárgyalják.²⁰ Azokat a várostörténeti monográfiákat viszont, amelyek az egyes történelmi zsidónegyedek reneszánszával foglalkoznak és azok történetét tekintik át,²¹ vagy egykori stétl-eknek, illetve a közép- és kelet-európai zsidó történelemben fontos szerepet betöltött városoknak állítanak emléket, nem kizárólag a zsidó múlt és kulturális örökség iránti, az 1990-es évek elejétől folyamatosan növekvő érdeklődés ihlette, és szerzőiket nem is kizárólag a sokrétegű etnikai–felekezeti viszonyok, a zsidó–nem zsidó együttélés és a kulturális szimbiózis múltbéli formái érdeklik. Legalább ennyire foglalkoztatja e szerzőket az az extrém mértékű társadalmi átalakulás, amely a holokauszt nyomán ezekben a városrészekben, illetve városokban bekövet-

¹⁹ A genocídiumról és abban a gettók szerepéről lásd egyebek között Uo. 187–252.; KARSAI László: *Holokauszt*. Pannonica Kiadó, Budapest, 2001. 73–85.

²⁰ A legnagyobb gettók történetéhez lásd például Barbara EPSTEIN: *The Minsk Ghetto, 1941–1943: Jewish Resistance and Soviet Internationalism*. University of California Press, Berkeley, 2009; a lódzi gettóról: Peter KLEIN: *Die „Ghettoverwaltung Litzmannstadt“, 1940–1944. Eine Dienststelle im Spannungsfeld von Kommunalbürokratie und staatlicher Verfolgungspolitik*. Hamburger Edition, Hamburg, 2009; a budapesti gettósításról: Tim COLE: *Holocaust City. The Making of a Jewish Ghetto*. Routledge, New York–London, 2003; illetve Randolph L. BRAHAM: *A magyar Holocaust*. Gondolat Kiadó–Blackburn International Corporation, Budapest–Wilmington, 1988. 2. kötet. 213–236. A kortárs szemtanúktól fennmaradt számos naplót, visszaemlékezést e helyt terjedelmi okokból nem hivatkozom.

²¹ Lásd például Marta SMAGACZ: *The Revitalization of Urban Space: Social Changes in Krakow's Kazimierz and the Ticinese District in Milan*. Edizioni Plus and Pisa University Press, Pisa, 2008; Monika A. MURZYN: *Kazimierz: The Central European Experience in Urban Regeneration*. International Cultural Centre, Cracow, 2006.

kezett, más oldalról pedig az elpusztult közösségek emlékezetének elhalványulása.²²

A holokauszt mellett a kényszmigráció is gyökeresen átalakíthatta a városok etnikai-kulturális arculatát a háború alatti – az etnikai tisztogatással összefüggő – tömeges menekülési hullámok, a nagyhatalmak által szankcionált kollektív megtorlás, valamint a háború utáni államközi egyezményekben és a párizsi békeszerződésben rögzített határváltozások, illetve lakosságcsere-egyezmények eredményeképp. Az ezekkel összefüggő tömeges migrációs hullámok sok esetben a városi lakosság társadalmi, etnikai, nyelvi összetételének a teljes megváltozását eredményezték.

A második világháború befejeztével például, mint ismeretes, nagymértékű terület- és lakosságcserek mentek végbe Lengyelország keleti, illetve nyugati határzónájában. Az 1943. évi teheráni konferencián a nagyhatalmak képviselői Lengyelország keleti határáként az 1919-es Curzon-vonalat állapították meg. A kétoldalú egyezmények értelmében a lengyeleknek, több mint kétmillió embernek, tömegesen el kellett költözniük a Curzon-vonaltól keletre eső területekről, azaz az addigra – 1940-ben – a Szovjetunió részévé vált Lett, Litván, Belorusz és Ukrán SZSZK területéről; az egykori Curzon-vonaltól nyugatra élő fehérorosz, ukrán stb. lakosságnak pedig át kellett költöznie ezekbe a szovjet tagköztársaságokba. Lengyelország nyugati határának rendezésekor az Odera–Neisse-határtól keletre eső területekről kitelepítették az ottani német lakosságot, és ezeken a vidékeken, az ottani, korábban vegyes lakosságú városokban – például Poznańban/Posenben, Szczecinben/Stettinben, Wrocławban/Breslauban – telepedett le több millió, a korábbi kelet-lengyelországi területekről elköltözni kényszerült lengyel lakos. E városok – és mások, például Gdańsk – így váltak egyneműen lengyellé.

Az olyan, jellegzetesen multikulturális és többnyelvű városok, mint Lwów/Lviv/Lemberg, ahol a két világháború közötti korszakban lengyelek, ukránok és zsidók (valamint 1918 előtt né-

²² A galíciai zsidóság egykor virágzó városi, kisvárosi kultúrájának egyre halványuló emlékezte foglalkoztatták például Omer Bartovot (Omer BARTOV: *Erased: The Vanishing Traces of Jewish Galicia in Present-Day Ukraine*. Princeton University Press, Princeton, NJ, 2007).

met vagy cseh anyanyelvű hivatalnokrétegek is) éltek ugyanazon városi környezetben,²³ nyelvi és etnikai összetételüket tekintve alaposan átalakultak: a holokauszt következményeképpen szinte teljes egészében eltűnt a zsidó népesség, majd a második világháború utánra nagyrészt eltűntek a lengyelek is.²⁴ Az 1940-es évek második felére Lviv ukrán többségű várossá vált, ahová tömegesen költöztek be ukrán nemzetiségű új lakosok a korábbi kelet-lengyel és a kelet-ukrajnai területekről; homogenitásról azonban nem beszélhetünk, mert az addigra tartósan a Szovjetunió részévé vált Lvivbe (oroszosan Lvovba) megkezdődött az oroszok, valamint kisebb részben fehéroroszok és moldáviaiak beköltöztetése is.²⁵ A szovjet rendszer nemcsak a kevés megmaradt lengyel lakost, de az eredeti, galíciai ukrán lakosságot is elnyomta, ezért közülük sokan emigráltak a háború után. Az 1940-es évek második felére Lviv háború előtti lakosságának nyolcvan százalékát veszítette el.²⁶ A Szovjetunióba betagozódó, függetlenségüket elvesztő tagköztársaságokban másutt is erőteljessé vált az orosz nemzetiségűek betelepítése; a Baltikum nagyobb észt, lett, litván városai – Tallinn, Riga, Vilnius, Klaipėda – társadalmi arculatán ez a népességpolitika kifejezetten erős nyomot hagyott.

A németek részleges vagy teljes kitelepítése nemcsak Nyugat-Lengyelországban következett be, hanem Közép- és Kelet-Európa számos más, nem német többségű országában is. A kollektív megtorlás és az etnikai alapú kényszermigráció a becslések szerint 1948-ig mintegy 13,5–16,5 millió németet érintett,²⁷ beleértve ebbe nemcsak a Lengyelországból, Csehszlovákiából,

²³ A második világháború előtt Lviv/Lwów/Lemberg lakossága 312 231 főt számlált, amelyből 157 490 (50,4%) volt lengyel, 99 595 (31,9%) zsidó és 49 747 (15,9%) ukrán. Forrás: <https://lia.lvivcenter.org/en/storymaps/jewish-lviv/>. (Letöltve: 2020. 12. 01.)

²⁴ Lviv/Lwów/Lemberg e korszakának feldolgozását lásd Tarik Cyril AMAR: *„The Ukrainian Encounter”. The Paradox of Ukrainian Lviv: A Borderland City between Stalinists, Nazis, and Nationalists*. Cornell University Press, Ithaca, NY, 2015.

²⁵ Yaroslav HRYTSAK: *Lviv: A Multicultural History through the Centuries*. *Harvard Ukrainian Studies*, 2000/54. 58–59.

²⁶ Uo.

²⁷ Gerhard REICHLING: *Die deutschen Vertriebenen in Zahlen*. Teil 1: *Umsiedler, Verschleppte, Vertriebene, Aussiedler, 1940–1985*. Kulturstiftung der deutschen Vertriebenen, Bonn, 1986.

Magyarországról, valamint Romániából és Jugoszláviából kitelepítetteket, hanem az egykori Kelet-Poroszország és a balti államok, illetve különféle más, szovjet fennhatóság alá került területek német lakosságának menekülését, illetve áttelepülését is.

Erőteljes etnikai homogenizálódás következett be Csehszlovákia mindazon városaiban, ahonnan a Beneš-dekrétumok értelmében kiűzték a német kisebbséget (*odsun*). A második világháború előtti, több mint hárommilliós német kisebbségből az 1940-es évek végére mintegy kétszázezren maradtak csak Csehszlovákiában.²⁸ Az 1946. évi magyar–szlovák lakosságcsere-egyezmény és a különféle kényszerítő intézkedések után – vagy ellenére – is Csehszlovákiában maradó, második világháború utáni magyar kisebbségnek köszönhetően a szlovákiai városok egy részét nem sikerült teljes mértékben homogenizálni (bár az 1946-ban kezdődő reszlovakizáció ezt statisztikailag hosszú időre elfedhette),²⁹ de a német lakosság kitelepítése miatt e városok is elveszítették korábbi társadalmuk és kultúrájuk egyik fontos szegmensét. A csehországi és szlovákiai zsidó lakosság alacsony túlélési arányának, valamint a holokausztot túlélő zsidóság 1945 utáni jelentős kivándorlásának eredményeképp a háború utáni csehszlovák államban 1950-re mintegy 18 ezerre, az 1980-es évekre pedig néhány ezerre csökkent a megmaradt zsidóság létszáma;³⁰ ezzel Csehszlovákia korábbi városi kultúráinak és társadalmának egy másik jelentős komponense tűnt el vagy vált sokkal kevésbé láthatóvá.³¹ Ugyanez Kelet-Közép-Európa szinte

²⁸ Matěj SPURNÝ: Czech and German Memories of Forced Migration. *Hungarian Historical Review*, 2012/3–4. 357.; Ray. M. DOUGLAS: *Orderly and Humane: The Expulsion of Germans after the Second World War*. Yale University Press, New Haven–London, 2012.

²⁹ VADKERTY Katalin: *A kitelepítéstől a reszlovakizációig*. Kalligram Kiadó, Pozsony, 2001.

³⁰ Arno PAŘÍK: The Struggle to Protect the Monuments of Prague's Jewish Town. In: Monika MURZYN-KUPISZ and Jacek PURCHLA (eds.): *Reclaiming Memory: Urban Regeneration in the Historic Jewish Quarters in Central Europe*, International Cultural Centre, Cracow, 2009. 200.; Wilma Abeles IGGERS (ed.): *The Jews of Bohemia and Moravia: A Historical Reader*. Wayne State University Press, Detroit, 1992. 24.

³¹ Gergely BÖDÖK: Jewish Sides of Košice (1867–1945). In: Veronika GAYER-SLÁVKA OTČENAŠOVÁ–Csaba ZAHORÁN (eds.): *Remembering the City. A Guide through*

összes országaról elmondható, kivéve Magyarországot, ahol a régióban a legmagasabb volt a holokauszt-túlélők aránya.³²

A vidéki magyar zsidóság nagy részének megsemmisülése és a túlélők elvándorlása miatt azonban a második világháború után Magyarországon is egyre inkább Budapestre és kisebb mértékben egyes nagyobb városokba – például Szegedre, Debrecenbe – koncentrálódott a maradék zsidó lakosság, melynek létszámát a későbbiekben az 1945 és 1949 közötti kivándorlás, valamint az 1956-os tömeges emigrációs hullám is jelentősen apasztotta.³³

A lakosság kicserélődésének fontos dimenziója volt az, hogy lakások sokasága került más kezekbe spontán módon vagy tudatos lakás-, illetve telepítési politika eredményeképp. A kitelepítéseknek és a nemkívánatos etnikumok elűldözésének végső soron mindig nagyszámú kedvezményezettje volt: azok, akik a kitelepítettek lakásait, házaikat megszerezve jutottak új otthonhoz (éppen ez az, ami a németek kitelepítésének nyílt felülvizsgálatát olyan érzékeny kérdéssé és máig lezáratlan problémává tette nemcsak Csehszlovákiában, illetve az 1993 utáni Csehországban és Szlovákiában, hanem másutt is). Mint a lengyel példán láttuk, kézenfekvő megoldásként kínálkozott, hogy az egyik kitelepített – az 1945 után újjászerveződő állam által a saját nemzethez tartozónak tekintett – nemzetiségi csoportot a másik helyére, lakásaiba, házaiba költöztessék.

A holokauszt zsidó áldozatait által hátrahagyott lakások, házak, ingóságok is más kezekbe kerültek – fájdalmas konfliktusokat generálva a túlélők és az egykori szomszédok, környékeliek, a magukat törvényes új lakónak tekintő ház- és lakásfoglalók között ott, ahol a koncentrációs táborokat, továbbá Magyarországon a fegyvertelen munkaszolgálatot túlélők 1945-

the Past of Košice. Terra Recognita Foundation–Univerzita Pavla Jozefa Šafárika v Košiciach, Košice, 2013. 130–149., különösen 138–139.

³² STARK Tamás: *A zsidóság a vészkorszakban és a felszabadulás után, 1939–1955.* MTATTI, Budapest, 1995. 53., 64.

³³ KARÁDY Viktor: *Túlélők és újrakezdők. Fejezetek a magyar zsidóság szociológiájából 1945 után.* Múlt és Jövő Kiadó, Budapest, 2002. különösen 69–70.; 124–140.

ben (vagy azt követően) visszatértek eredeti lakóhelyükre.³⁴ A háború alatti és utáni faji és etnopolitikának tehát erőteljes lakás- és társadalompolitikai vetületei is voltak.³⁵

A korábbi lakosság kényszerű távozását – kiűzését, deportálását, kitelepítését vagy elmenekülését – követően Közép- és Kelet-Európa városaiban hamar bekövetkezett a nyilvános tér teljes „átkódolása” is annak érdekében, hogy a korábbi lakosoknak az emlékét is eltüntessék. Egyes városok kulturális-etnikai-nyelvi metamorfózisa és nyilvános tereinek átalakulása az 1990-es évek óta élénken foglalkoztatja a történészeket, és számos tanulmányt, monográfiát inspirált.³⁶

Más művek arra koncentrálnak, hogy a határváltozások, a faji és etnikai üldözés, valamint a tömeges kényszerszermigrációs hullámok nyomán gyökeresen átalakult városokban hogyan őrződött meg, halványult el – és sok esetben elevenítődött fel ismét az 1980-as, 1990-es évektől kezdve – az ott egykor virágzó kultúrák és közösségek emlékezete.³⁷

³⁴ Az ilyen jellegű konfliktusokról és azok jogi szabályozásának megoldatlan voltáról Budapest vonatkozásában lásd NAGY Ágnes: *Harc a lakáshivatalban: politikai átalakulás és mindennapi érdekérvényesítés a fővárosban, 1945–1953*. Korall, Budapest, 2013. 122–123. Budapest akkori elővárosainak vonatkozásában lásd KLACSMANN Borbála: „Óriási szolgálatot tenne a városnak”. Holokauszt-túlélők és kárpótlás Újpesten, I. rész. *Újpesti Helytörténeti Értesítő*, 2020/4. 12–13., illetve Klacsmann más írásai.

³⁵ Arról, hogy a kelet-poroszországi és később Lengyelországhoz került városoknak milyenek voltak a lakásviszonyai, illetve infrastrukturális adottságai a második világháború előtt, azaz milyen körülményeket örököltek meg az új beköltözők, lásd Alena JANATKOVÁ–Hanna KOZINSKA-WITT (Hrsg.): *Wohnen in der Großstadt 1900–1939*. Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2006.

³⁶ Lásd Gregor THUM: I. m.; Jörg HACKMANN: Danzig und Stettin – zwischen Rekonstruktion, Moderne und Postmoderne. Der Wiederaufbau zweier historischer Stadtzentren in Nordpolen im Vergleich. Vortrag auf der Tagung: Historismen in der Moderne. Vergangenheit als Träger von Identität und Ideologie in der Architektur des 20. Jahrhunderts, FU Berlin, 25. 11. 2000. Forrás: https://www.academia.edu/12526845/Danzig_und_Stettin_zwischen_Rekonstruktion_Moderne_und_Postmoderne_Der_Wiederaufbau_zweier_historischer_Stadtzentren_in_Nordpolen_im_Vergleich (Letöltve: 2020. 11. 30.)

³⁷ Lásd Barbara TÖRNQUIST-PLEWA (ed.): *Whose Memory? Which Future? Remembering Ethnic Cleansing and Lost Cultural Diversity in Eastern, Central and Southeastern Europe*. Berghahn Books, New York, 2016. Az irodalmi emlékezet vonatkozásában: Noémi KERTÉSZ: „Buchstab nach Buchstab”: Die Erinnerung an die Danziger Deutschen in der polnischen Prosaliteratur der 1980er und

Szélsőséges esetben a háború, a megszállás, az evakuáció és a felszabadítás eseményei nem egyszerűen csak átrajzolták egy adott város népességének belső arányait, hanem nagyrészt el is pusztították és szét is szórták annak eredeti lakosságát. Varsónak 1939-ben, a háború kitörése előtt 1 289 000 lakosa volt, amelyből több mint 800 000-en haltak meg a háború alatt;³⁸ Varsó esetében az elnéptelenedett, romhalmazzá vált város újjra-települése tehát nagymértékű lakosságcserét is jelentett. Azok közül, akik a deportáltak, evakuáltak és elmenekültek közül túléltek a háborút, sokan nem tértek vissza, a visszatértek pedig heroikus küzdelmet folytattak azért, hogy a romok között egyáltalán meg tudják teremteni az élet és az újrakezdés elemi feltételeit.³⁹

A háború utáni rekonstrukció tehát sok esetben korántsem csupán a város fizikai újjáépítését jelentette, hanem a város társadalmának újjászervezését, a háborúnak áldozatul esett népesség pótlását is. A következő rész alapvetően az újjáépítés mikéntjével, különféle formáival és azok szimbolikus jelentőségével foglalkozik.

Tiszta lappal? Az újjáépítés mint (város)történeti téma

Európa súlyos károkat szenvedett városainak második világháború utáni újjáépítése számos dilemmát vetett fel,

1990er Jahre. In: Tamás HARMAT–Zsuzsa SOPRONI (Hrsg.): *Verschränkte Kulturen: Polnisch–deutscher und ungarisch–deutscher Literatur- und Kulturtransfer*. Frank und Timme, Berlin, 2018. 99–121.; Noémi KERTÉSZ: Nyelv, emlék, idegen-ség: a múlt megidézésének német–lengyel aspektusai Danzig/Gdańsk példáján. *Publicationes Universitatis Miskolcensis Sectio Philosophica*, 2016/1. 230–245. E tanulmány földrajzi fókuszától kissé távol esik, de problematikáját tekintve idetartozik Mark MAZOWER: *Salonica, City of Ghosts: Christians, Muslims and Jews 1430–1950*. HarperCollins Publishers, London, 2006.

³⁸ Adolf CIBOROWSKI–Stanisław JANKOWSKI: I. m. 48.

³⁹ Jasper GOLDMAN: Warsaw. Reconstruction as Propaganda. In: Lawrence J. VALE–Thomas J. CAMPANELLA (eds.): *The Resilient City. How Modern Cities Recover from Disaster*. Oxford University Press, Oxford–New York, 2005. 136–137. David CROWLEY: *Warsaw*. Reaktion Books, London, 2003.

és a helyi adottságoktól, illetve a különféle eszmei-politikai megfontolásoktól függően sokféle megoldás született.

Az egyik fő kérdést az jelentette, hogy a korábbi fizikai városszövetet igyekezzenek-e helyreállítani, vagy a városokat egészen új formában teremtsék-e újjá. Volt, ahol rekonstruálták az eredeti állapotot; ennek legismertebb példája Varsó óvárosa, ahol régi fotók, metszetek és tervrajzok alapján az eredeti történeti épületek – külsejüket tekintve – pontos mását építették fel a világháború után.⁴⁰ Ez a gyakorlat ugyan ellentmondott a műemlékvédelem addigra kialakult modern elveinek, és számos vitát váltott ki, de a háború sok szempontból felülírta az elveket: kivételes esetben elfogadhatónak tűnt az, hogy egy városközpontot a romokból, replikaként építsenek újjá, ha az egy nemzet kollektív identitása szempontjából szimbolikus jelentőséggel bír.⁴¹ A tradíciókhoz hű újjáépítés mellett döntöttek Münchenben is, ahol a lakosság, különféle civil szervezetek, az egyházak és a városvezetés egyeztetésének eredményeképpen végül a régi, túlnyomórészt 19. századi városszövetet és épületeket állították helyre.⁴²

Másutt a háború pusztításait úgy fogták föl, mint afféle váratlanul kínálkozó lehetőséget: azáltal, hogy a háború eltüntette a már akkor is elavultnak számító régi lakónegyedeket, valóra lehetett váltani a modern városépítészeti elképzeléseket, úgy, hogy közben nem kellett bajlódni a régi épületek bontásával és a régi

⁴⁰ Az újjáépített Varsóról, főként az óvárosról és az újjáépítés folyamatáról korabeli összefoglalás: Adolf CIBOROWSKI–Stanisław JANKOWSKI: I. m.; az újjáépítésről és a mögötte álló ideológiáról Jasper GOLDMAN: I. m.

⁴¹ ROMÁN András: *Műemlék, építészeti örökség, város*. OMH, Budapest, 1996. 39–40.; Martin KOHLRAUSCH: Die Zentralität der Apokalypse nach 1945. Städtebauliche Kontinuitätslinien und die internationale Rezeption des Wiederaufbaus von Warschau. In: Georg WAGNER-KYORA (Hrsg.): *Wiederaufbau europäischer Städte. Rekonstruktionen, die Moderne und die lokale Identitätspolitik*. Franz Steiner Verlag, Stuttgart, 2014. 179–201.

⁴² Ipek KARAÖGLÜ KOKSALAN: *The Reconstruction of Munich During and After World War II (1943–1960)*. Middle East Technical University, 2017. 10–11. Forrás: https://www.academia.edu/33333326/The_Reconstruction_of_Munich_During_and_After_World_War_II_1943_1960 (Letöltve: 2020. 11. 15.); általában a történeti örökség megőrzéséről és a műemlékvédelemről a német városok újjáépítése során lásd Jeffry M. DIEFENDORF: *In the Wake of War*. I. m. 67–107.

lakosság elhelyezésével.⁴³ Az elpusztult városrészek helyén sok helyütt új negyedek nőttek ki a földből, és sokszor épp ezek a területek váltak az új építészeti kísérleti terepévé.⁴⁴

A várostörténeti és építészettörténeti irodalom nemegyszer hangsúlyozza azt, hogy a tervezők még jóformán az óvóhelyen ülve alig várták, hogy vége legyen a háborúnak, és végre hozzákezdhessenek a radikális városrekonstrukcióhoz.⁴⁵ Varsóban például a háború és a felkelés alatt is folyt a tervezés,⁴⁶ Prágában pedig a felszabadulás után szinte azonnal összegyűlt a cseh építésszakma, hogy megvitassák a háború utáni városépítés irányelveit.⁴⁷

Az óvárosok stílushű újjáépítése és a modern várostervezés persze nem feltétlenül zárta ki egymást. Volt példa arra is, hogy egyazon földrajzi régió és egyazon politikai rendszeren belül is más-más elvet követtek az elpusztult történelmi városközpontok újjáépítése során: a lengyelországi Gdańskban például restaurálták az elpusztult óvárost, míg Szczecinben az óváros régi épületeit modern lakóházak és középületek váltották fel.⁴⁸ E tekintetben Varsó újjáépítése is többféle elv szerint zajlott: bár az óvárost – legalábbis az épületek külső megjelenését tekintve – gondosan helyreállították, a város többi részét az 1940-es és 1950-es évek-

⁴³ Jeffrey M. DIEFENDORF: Introduction. In: Jeffrey M. DIEFENDORF (ed.): *Rebuilding Europe's Bombed Cities*. Macmillan, London, 1990. 5.; Rotterdam esetére lásd Han MEYER: *City and Port: Urban Planning as a Cultural Venture in London, Barcelona, New York, and Rotterdam. Changing Relations Between Public Urban Space and Large-Scale Infrastructure*. International Books, Utrecht, 1999. 309–328.

⁴⁴ N. n.: Fact Sheet: 75 Years of Reconstruction in Rotterdam. Forrás: <http://www.rotterdamviertdestad.nl/media/1725/rvds-factsheet-web-eng.pdf>. (Letöltve: 2020. 11. 19.); N. n.: Post-War Reconstruction. Forrás: <https://wederopbouwrotterdam.nl/en/articles/post-war-reconstruction>. (Letöltve: 2020. 11. 19.)

⁴⁵ Friedrich LINGER: I. m. 424.

⁴⁶ Lásd erről az egykori építész, Stanislaw Jankowski későbbi beszámolóját: Stanislaw JANKOWSKI: Warsaw: Destruction, Secret Town Planning 1939–1944, and Postwar Reconstruction. In: Jeffrey DIEFENDORF (ed.): *Rebuilding Europe's Bombed Cities*. I. m. 81.

⁴⁷ Kimberly Elman ZARECOR: *Manufacturing a Socialist Modernity: Housing in Czechoslovakia, 1945–1960*. University of Pittsburgh Press, Pittsburgh, 2011. 13–14.

⁴⁸ Jörg HACKMANN: I. m.

ben a szocialista városépítés kísérleti terepeként kezelték, és a monumentális szocialista realizmus stílusában építették újjá.⁴⁹ Jellemző, hogy a varsói Kultúra és Tudomány Palotája felépítése érdekében – amelyet a sztálini Szovjetunió „ajándékozott” a lengyel népnek – 19. és kora 20. századi bérházak tucatjait bontották le.⁵⁰ Nem kerülheti el a figyelmünket az sem, hogy a földig rombolt varsói gettó, pontosabban a háború idején gettónak kijelölt városrész épületeit a Nożyk zsinagóga kivételével a háború után meg sem kísérelték helyreállítani. A nemzeti identitás és a nemzeti emlékezet szempontjából ez a terület akkor sokkal kevésbé számított az óvároshoz képest; másrészt a gettót szó szerint a földdel tették egyenlővé, míg az óváros épületeinek egy része legalább romos állapotban megmaradt. Az egykori varsói gettó nyomtalanul eltűnt, helyén lakótelep jellegű negyed épült.

Voltak olyan városok, ahol romos állapotban meghagytak egyet-egyet a régi jeles épületekből, mintegy háborús mementóként őrizve meg azokat: ennek példája a Drezda központjában álló templom, a Frauenkirche, amelynek romjai közel ötven évig álltak az újjáépült, modern városcentrum közepén.

Újjáépítés és tömeges lakástermelés.

A technokrata városépítés kora: modernizmus és fordizmus a második világháború utáni évtizedekben

Az újjáépítés Európa-szerte nagy terheket rótt minden olyan államra, ahol rövid időn belül pótolni kellett az elpusztult lakásállományt. Sok helyütt már előzőleg, a két világháború között is jelentős volt a lakáshiány, és ezt még tetézte, hogy a háborúban lakások tíz- és százezrei pusztultak el, sérültek meg vagy váltak lakhatatlanná. A háborús újjáépítés ezért sok helyen összefonódott, illetve egyet jelentett a tömeges lakásépítés sürgető feladatával.

⁴⁹ Jasper GOLDMAN: I. m.

⁵⁰ Mikołaj GLIŃSKI: How Warsaw Came Close to Never Being Rebuilt. *Culture.pl*, Feb. 3, 2015. Forrás: <https://culture.pl/en/article/how-warsaw-came-close-to-never-being-rebuilt>. (Letöltve: 2020. 12. 07.)

Nyugat-Európában a második világháború utáni újjáépítés későbbi szakaszai az 1940-es évek végétől időben egybeestek a jóléti államok fokozatos kiépülésével. A rekonstrukció abban az időszakban bontakozott ki, amikor a nyugat-európai országok, illetve városok – a Marshall-segélynek köszönhető gazdasági fellendülés viszonyai közepette – amúgy is készen álltak arra, hogy a korábbinál jelentősebb részt vállaljanak a népesség lakhatási problémáinak megoldásában. A 20. század első felének helyi kísérletei, szociális lakásépítési programjai nyomán kibontakozott egy olyan állami-önkormányzati lakáspolitikai filozófia, amelynek célcsoportjai már nem kizárólag a munkásság és általában az alacsony jövedelmű városi rétegek voltak, hanem a társadalom sokkal szélesebb szegmensei.

A lakásépítésben való fokozott állami/önkormányzati szerepvállalást a második világháború után egy további tényező is motiválta. Európában erre az időszakra esett az utolsó olyan korszak, amikor az ipari termelés újra fellendülőben volt, és a dinamikus gazdasági növekedés közepette, a jobb munkalehetőségek reményében vidékről, különösen a gazdaságilag kevésbé prosperáló régiókból számos országban tömegesen költöztek a nagyvárosokba a munkát keresők. A leglátványosabb növekedés a kevésbé urbanizált kelet-, délkelet- és dél-európai országokban ment végbe, de Európa központi és nyugati, északnyugati országaiban is számos nagyváros – például Párizs, Lyon, Stockholm, München – lakosság száma nőtt dinamikusan.⁵¹ Igaz, Nyugat-Európa urbanizáltabb régióiban 1945 és 1965 között általában mérsékeltebb volt a városnövekedés, sőt, egyes helyeken a stagnálás jelei is mutatkoztak. Ahogy Tomka Béla fogalmaz, „az egyes városok növekedési dinamikája általában összefüggött azzal, hogy a településen és az azt övező régióban domináló gazdasági tevékenység az adott időszakban nemzetgazdasági, illetve világgazdasági szinten hanyatló vagy felszálló ágban volt-e”.⁵² Mindezzel együtt a várossal foglalkozó tudományágakban bevettnek számító terminológiával és korszakolással élve, az 1945

⁵¹ TOMKA Béla: *Európa társadalomtörténete a 20. században*. Osiris Kiadó, Budapest, 2009. 399–400.

⁵² Uo. 401.

és 1970 közötti időszak volt Európában a modern urbanizáció utolsó expanzív szakasza – amellyel egyidejűleg azonban már az ellentétes irányú folyamatok is elkezdtek kibontakozni: a szuburbanizáció, a belvárosi vagy belvárosközeli zónák hanyatlása, valamint később, az 1970-es évek közepétől az úgynevezett ellenurbanizáció.

Nyugat-Európában a második világháború utáni újjáépítés továbbá nemcsak a jóléti államok kiépülésével és a modern urbanizáció utolsó expanzív szakaszával esett egybe, hanem az építészeti, városépítészeti modernizmus dominánssá válásával is egybefonódott.

Az európai építészetben és várostervezésben a modernizmus és funkcionalizmus alapelvei és esztétikai normái az 1920-as évek végére, az 1930-as évek elejére lényegében kialakultak. 1928-ban megalakult a Modern Építészet Nemzetközi Kongresszusa, a CIAM (Congrès Internationaux d'Architecture Moderne), melybe számos ország – köztük Magyarország is – delegált tagokat; Le Corbusier és a Bauhaus elvei és gyakorlata egyre több országban hódítottak teret. Az 1920-as évek végétől számos helyütt szerveződtek meg olyan új folyóiratok, melyek az új építészeti, formatervezési és belsőépítészeti elveket közvetítették, valamint azok az iskolák és tervezőirodák, melyek ezeket az elveket a gyakorlatba is átültették. E hatások nyomán az 1920-as és 1930-as években mindenütt megjelentek a letisztult vonalú, geometrikus formájú, felesleges díszítőelemeket nélkülöző, belső tereiket tekintve célszerűen kialakított lakóházak, ipari épületek, majd középületek.⁵³

A funkcionalizmus ugyanakkor a két világháború közti korszakban még korántsem szorította ki a hagyományosabb, klasszicizáló vagy historizáló épületeket; nemcsak azért, mert a közízlés lassan fogadta be az új esztétikai elveket, hanem azért sem, mert a különféle autoriter politikai rendszerek, diktatúrák vezetői gyakran idegenkedtek a funkcionalista építészettől és esztétikától. Köztudott például, hogy mind Sztálin, mind Hitler – más-

⁵³ Az építészeti modernizmus két világháború közötti kibontakozásának áttekintését lásd Kenneth FRAMPTON: *A modern építészet kritikai története*. Terc Kiadó, Budapest, 2002. 163–295.

más okokból – erős ellenszenvet táplált a radikális modernizmus iránt. Skandináviától Dél-Európáig, a Brit-szigetektől Közép- és Kelet-Európáig számos országban alakult ki az építészeti modernizmusnak valamilyen helyi, átmeneti, mérsékelt válfaja; a fasiszta Olaszországban például egy olyan klasszicizáló, monumentális modern építészet, melyet antik római és reneszánsz minták inspiráltak.⁵⁴ A modern lakótelepek prototípusai és sikeres példái már a két világháború között létrejöttek; egyes országokban, például Németországban a weimari köztársaság idején már nemcsak egyedi épületek, hanem államilag finanszírozott, vagy valamely nagyvállalat által építtetett nagyobb lakótelepek is épültek a Bauhaus építészei által képviselt funkcionalista stílusban.⁵⁵ Közép-Európában több helyen épültek funkcionalista lakótelepek, igaz, nem feltétlenül az állam vagy a város által kezdeményezett szociális lakótelepként,⁵⁶ építetőiket tekintve a két világháború között megvalósult funkcionalista-modernista lakó-

⁵⁴ Vittorio Magnano LAMPUGNANI: *Die Stadt im 20. Jahrhundert. Visionen, Entwürfe, Gebautes*. 2. kötet. Verlag Klaus Wagenbach, Berlin, 2010. 473–500. Magyarország két világháború közötti építészetére a radikális és mérsékelt modernista irányzatok egyszerre gyakoroltak hatást: a CIAM-hoz kötődő építészek révén a radikális modernizmus viszonylag korán megjelent, de emellett a skandináv és még inkább az olasz építészet is erős hatást gyakorolt. Lásd DÉRY Attila-MERÉNYI Ferenc: *Magyar építészet 1867–1945*. Urbino Kiadó, Budapest, 2000. 173–241.

⁵⁵ Németországban például az 1920-as években a frankfurti Siedlung Bruchfeldstrasse (Ernst May, 1920-as évek eleje); a stuttgarti Weissenhofsiedlung (Ludwig Mies van der Rohe és mások, 1927–); a berlin-britzi Hufeisensiedlung (Bruno Taut, 1925–); vagy Berlin-Charlottenburg-Nordban a siemensstadti lakótelep (Walter Gropius és mások, 1929–). Lásd Barbara MILLER-LANE: *Architecture and Politics in Germany*. Harvard University Press, Cambridge, Mass., 1985. 41–75.

⁵⁶ Prágában a nemzetközi modernizmus funkcionalista stílusában tervezték például a Baba-telepet (1932–1940); lásd Rostislav SVÁCHA: *The Architecture of New Prague, 1895–1945*. The MIT Press, Cambridge, Mass.–London, 1995. 375.; Budapesten pedig a Napraforgó utcai kísérleti lakótelepet, lásd PAMER Nóra: *Magyar építészet a két világháború között*. Terc Kiadó, Budapest, 2001. 68–70. (Budapesten a két világháború közötti szociális bérházak és kertes munkáslakótelepek építésénél többnyire a hagyományosabb stílusokat preferálták). Zlinben gyári munkásoknak, mintegy 30 000 lakosnak épült kertvárosszerű, funkcionalista lakótelep a Bat'a Művek telepe (1932), melyet tehát egy nagyvállalat építtetett. Lásd MORAVÁNSZKY Ákos: A szociális reformok építésze. In: MORAVÁNSZKY Ákos: *Versengő látomások. Esztétikai újítás és társadalmi program*

telepek sokfélék lehettek. Más országokban a két világháború között épült új lakótelepek, szociális lakótömbök térszervezési elvei hasonló alapokon nyugodtak, de megjelenésükben mérsékeltbb modernizmust vagy hagyományosabb, átmeneti stílusokat képviseltek (ilyen volt például az 1920-as és kora 1930-as évekbeli „Vörös Bécs” szociálistakóház-építészete).⁵⁷

Az alapokat tehát a két világháború közötti korszak építészei, várostervezői rakták le, a modernizmus városépítészeti elveit pedig az 1942-es Athéni Charta összegezte, de a modernizmus és funkcionalizmus elveinek általános elfogadása és tömeges alkalmazása alapvetően mégis a második világháború utáni korszakhoz köthető.⁵⁸ Az újjáépítés során részben gazdaságossági okokból, részben mert – különösen a nagy háborús károkat elszenvedett országok viszonyai, az újjáépítés kihívásai közepette – nagy tömegek lakhatási problémáinak megoldására a modern lakótelepek építése kínálkozott a legjobb megoldásnak, a háború után az államilag vagy önkormányzatilag finanszírozott lakónegyed-építés jellemző formájává a lakótelep vált. Mellette szólt az is, hogy a lakótelep a modernista felfogás szerint fejlettebb térszervezési modellt képviselt, és – főként az átlagos vagy alacsonyabb jövedelműek számára – humánusabb életkörülményeket és magasabb életminőséget biztosított, valamint nagyobb közösség-szervező erővel bírt, mint a 19. században és a 20. század elején épült lakónegyedek és azok bérházai: a lakások „benapozottsága”, komfortfokozata, a lakótelepek szerves részét alkotó nagy zöldfelületek, parkok és a szintén a telepekkel együtt tervezett és azok integráns részét alkotó közösségi létesítmények – óvodák, iskolák, művelődési központok, illetve más kiszolgáló intézmények – miatt a lakótelepek számos előnnyel rendelkeztek a régi belvárosi lakónegyedekhez képest.⁵⁹ 20. századi evolúciójuk so-

az Osztrák–Magyar Monarchia építészetében 1867–1918. Vince Kiadó, Budapest, 1998. 58–59.

⁵⁷ EVE BLAU: *The Architecture of Red Vienna.* The MIT Press, Cambridge, Mass., 1999; MORAVÁNSZKY Ákos: I. m. 370–379.

⁵⁸ KÖRNER Zsuzsa–NAGY Márta: *Az európai és magyar telepszerű lakásépítés története 1945-től napjainkig.* Terc Kiadó, Budapest, 2006. (Urbanisztikai füzetek 4.) 49. és 68.

⁵⁹ A lakótelepek általános szervezőelveihez és „kellékeihez” lásd uo. 50–58.

rán a lakótelepek formailag nagy változatosságot mutattak, a hagyományosabb formáktól az egészen letisztult, geometrikus formavilágig;⁶⁰ de mindegyikben közősek voltak az imént említett elvek.⁶¹ A modernizmus építészei mindannyian hittek továbbá tér és társadalom együttes tervezésének, formálhatóságának utópiájában; és határozott – bár utóbb utópisztikusnak bizonyuló – elképzeléseket vallottak a „modern ember” lakhatási igényeiről és ideális életformájáról.

Európában a modern lakónegyed-építészetben – országonként eltérő időpontban – az 1950-es években terjedtek el az iparosított technológiák és módszerek (Franciaországban 1949-től, Lengyelországban 1950-től használtak először előregyártott elemeket).⁶² Ebben a korszakban a várostervezést és a lakásépítést hasonló alapelvek, minták jellemezték Európa-szerte. A gazdaságosság és a tömeges előállíthatóság követelményei miatt a lakásépítést iparilag kivitelezendő „lakástermelésként” fogták fel, és törekedtek a típuslakások kialakítására;⁶³ a lakók szükségleteit és térigényeit pedig jellemzően felülről határozták meg, ahogyan a lakókörnyezet kialakítása is a tervezőasztalon dőlt el, a döntéshozók igényeivel összhangban és az ő jóváhagyásuk mellett. Ezért nemcsak utópisztikusnak, hanem paternalisztikusnak is kell tekintenünk a várostervezésnek, illetve várospolitikának ezt a felfogását.

A városépítés, lakónegyed-építés gyakorlatának az ipari tömegtermeléshez való hasonlatossága miatt szokás a városépítéssel, illetve a 20. századi urbanizációval kapcsolatban is azok fordista szakaszáról, illetve fordizmusról beszélni az 1945 és 1975 közötti korszak kapcsán, és posztfordizmusról az azutáni, országtól és várostól függően 1975 és 1990 között kezdődő kor-

⁶⁰ Uo.; FERKAI András: *Lakótelepek. Városháza*, Budapest, 2005.

⁶¹ A hagyományok és elvek kontinuitását, de egyben a formai változatosságot is jól tükrözik a következő kötet tanulmányai, melyek egyben a közép-európai szociális lakásépítészet történetéhez is igen fontos adalékok: TAMÁSKA Máté–KOCIS János Balázs (szerk.): *Modell vagy külön út: Bécs szociális lakásépítésze*. Martin Opitz Kiadó, Budapest, 2018.

⁶² KÖRNER Zsuzsa–NAGY Márta: I. m. 82–83.

⁶³ A lakásprototípusok kialakításához lásd BRANCZIK Márta–KELLER Márkus: *Korszerű lakás 1960 – Az óbudai kísérlet*. 1956-os Intézet, Budapest, 2012.

szakkal kapcsolatban. A fordizmus jelentése ennél természetesen sokkal összetettebb;⁶⁴ a fogalom a második világháború utáni, fejlett kapitalizmus folyamatos gazdasági növekedésen alapuló működésmódjára utal, és arra a politikai-társadalmi rendre, amely ezzel együtt jár.⁶⁵ Ez a paradigma olyannyira jelentőssé vált a jelenkori várostörténetben, illetve az urbanisztikai szakirodalomban, hogy 2000-es években íródott, reprezentatív városmonográfiák nemegyszer e fogalmakkal, a fordizmussal, illetve a posztfordizmussal írják le az egyes korszakokat, és eszerint tagolják az adott nagyváros történetét a 20. század második felében. A 2006-ban megjelent, Bécs történetét összefoglaló, Peter Csendes és Ferdinand Opll által szerkesztett monumentális városmonográfiában például Gerhard Meißl a következő címeteket adta a vonatkozó fejezeteknek: *1955–1974: Város a fordizmusban; 1975–1990: Város az átalakulás korában; illetve 1990-től napjainkig: Város a posztfordizmusban.*⁶⁶

E szakasz egybeesett a motorizáció erőteljes kibontakozásával és az autóhasználat tömegessé válásával, nemcsak Észak-Amerikában, hanem Nyugat-Európában is. A fordista, technokrata szemlélet fontos sajátossága volt a motorizált közlekedés elsődrendű városszervezési elvvé emelése. A történelmi városközpontokat körbevették vagy rosszabb esetben át is szelték a nagy forgalmú, soksávós közutak; a forgalmasabb csomópontokon a szintbeli keresztezések helyén többszintes autós felüljárórend-

⁶⁴ A fordizmus és posztfordizmus jelenségekörét igen alaposan és sokoldalúan – közgazdaságtani, szociológiai, urbanisztikai stb. szempontból – járja körül CSÉFALVAY Zoltán: *Kapuk, falak, sorompók. A lakóparkok világa*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2009. 158–175.

⁶⁵ Az *Encyclopedia Britannica* definíciója szerint: „Fordizmus: a 20. századi gazdasági fejlődés egy specifikus szakasza. A fordizmus széles körben használt fogalma két dolgot ír le: 1) a tömegtermelésnek azt a rendszerét, amelyet a 20. század első felében elsőként a Ford Művekben vezettek be; 2) háború utáni gazdasági fejlődés tipikus útját a fejlett kapitalizmus viszonyai közepette, valamint az ahhoz kötődő politikai és társadalmi rendet.” (A szerző fordítása.) Forrás: <https://www.britannica.com/topic/Fordism>. (Letöltve: 2020. 11. 20.)

⁶⁶ Lásd Gerhard MEISSEL: Ökonomie und Urbanität: zur wirtschafts- und sozialgeschichtliche Entwicklung Wiens im 20. Jahrhundert und zu Beginn des 21. Jahrhunderts. In: Peter CSENDES–Ferdinand OPLL (Hrsg.): *Wien: Geschichte einer Stadt*. Böhlau, Wien–Köln–Weimar, 2006. 651–738.

szereket alakítottak ki, gyakran a hagyományos városkép rovására, a régi épületállomány elbontásának árán.⁶⁷

Ez a motorizált közlekedést előtérbe helyező várostervezői gyakorlat bizonyult később a fordista várostervezés egyik leghesebb örökségének, mert nagymértékben megterhelte a belső városrészeket, és nehezen visszafordítható hatásokkal járt: szétzilálta a régi belvárosok hagyományos közlekedési viszonyait és kiskereskedelmi formáit, szűk korlátok közé szorította a belső kerületek gyalogosforgalmát, és jelentős levegőszennyezést generált, sokat ártva mindezzel a régi belvárosok élhetőségének és vonzerejének.

A gépjárműforgalomnak kedvező várostervezői felfogás még ott – jelesül a keleti blokk országaiban – is érvényesült az 1950-es és 1960-as években, ahol a motorizáció akkor még messze elmaradt a nyugat-európai szinttől. A várostervezők a jövőbe tekintettek, a városi közúthálózatot mintegy felkészítve a várhatóan növekvő, intenzív gépjárműforgalomra. Ehhez a korszakhoz köthetők az olyan megoldások, mint Budapesten a belvárosi kerületeken áthaladó főutak – például a Rákóczi út vagy a Bajcsy-Zsilinszky út – kétszer három-, illetve négysávossá alakítása, egyes országos közutak, autópályák forgalmának bevezetése a belváros szívébe, vagy később a szintbeli nagy kereszteződések autós felüljárókkal és gyalogos aluljárókkal való kiváltása.⁶⁸ A belső kerületeken áthaladó főutak autós kapacitását, áteresztőképességét a korábbi villamosvonalak felszámolása révén is növelni lehetett; ez nemegyszer összefüggött egy-egy metróvonal építésével.

A város és azon belül a történelmi belváros autóbaráttá alakítása tehát nem budapesti és nem is közép-, illetve kelet-európai

⁶⁷ Friedrich Lenger felhívja a figyelmet arra is, hogy a háborús pusztítást követő városrekonstrukció és az üresen maradt terek arra is alkalmat adtak, hogy a várost és közlekedési hálózatát az autóforgalomhoz igazítsák, és a várost autóbarát módon építsék újjá; példa gyanánt Coventryt idézi. Friedrich LENGER: I. m. 492–493. De ugyanígy lehetne idézni a háború utáni Varsó vagy Minszk széles utcáit, sugárútjait.

⁶⁸ RÁCZ Miklós: A közlekedés fejlődése. In: PREISICH Gábor: *Budapest városépítésének története (IV.) 1945–1990*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 1998. 207–210.

sajátosság volt, hanem egy Európa nagy részére jellemző, jellegzetes várostervezési gyakorlat.

A minderre reflektáló történeti irodalom egy része univerzalista: a városutópiák korát, a technokrata várostervezést világszerte jellemző trendnek tartja.⁶⁹ Az irodalom egy másik része sokkal inkább hangsúlyozza a Kelet és Nyugat közötti különbségeket, illetve sokkal inkább koncentrálna a regionális eltérésekre, variációkra. Implicite vagy expliciten mindkét oldalt foglalkoztatja azonban a politikai rendszerek és a városépítészet összefüggésének kérdése: lényegi különbséget jelentett-e, hogy a technokrata városépítés nyugati típusú, alapvetően piacgazdaságra épülő jóléti államokban zajlott-e, vagy pedig az államszocialista országok, központosított tervgazdaságok viszonyai közepette.

A lakótelepek kérdésköre például jól mutatja a hasonlóságok és különbségek komplexitását. Az 1950-es években stílus tekintetében markánsabbak voltak a különbségek a kapitalista és a szocialista Európa lakótelepei között (nyugaton töretlenül bontakozhatott ki a modernizmus, míg a szovjet érdekszférába tartozó országokban a sztálinizmus idején kötelezővé vált a szocialista realizmus építészeti formanyelve, és ennek kifutása az 1950-es évek végéig is eltarthatott). Az építészeti modernizmus rehabilitálódása nyomán azonban az 1960-as és 1970-es évek lakótelepei formailag már sok tekintetben hasonlítottak egymásra, akár Nyugat-, akár Kelet-Európában épültek, különösen azután, hogy a paneltechnológia Európa minden országában elterjedt. A nemzetközi transzferek nagy szerepet játszottak mindebben, akár rendezési vagy telepítési tervekről, akár technológiákról volt szó.⁷⁰ Magyarország például az első panelelemeket gyártó házigyárakat és azok licenceit Dániából, illetve a Szovjetunióból vásárolta meg.⁷¹ A lakótelepek léptéke és kialakítása mindenütt

⁶⁹ Lásd Vittorio Magnano LAMPUGNANI: I. m. Különösen a *Die Internationale der Stadtutopie: Techniqueuphorie und Megastrukturen* című (753–788.); valamint a *Von den Trabantstädten zu den Großsiedlungen: Europäische Planungen für den gesellschaftlichen Frieden 1945–1970* című fejezet (697–720.). Lásd továbbá KÖRNER ZSUZSA–NAGY MÁRTA: I. m. 19–91.

⁷⁰ Uo. 83.

⁷¹ PREISICH GÁBOR: I. m. 78.; N. KÓSA JUDIT: Várostartörténet: 1956 után. *Budapesti Negyed*, 1998/2–3. (Budapest-történet). 287–315.

a lakókörnyezet felülről való tervezhetőségébe vetett hitet és a nagyszabású, nagy területekre kidolgozott tervek iránti vonzalmat tükrözte.⁷²

Ugyanakkor voltak alapvető különbségek is Kelet és Nyugat között. Az egyik lényeges különbség az volt, hogy a keleti blokk országaiban a lakosságnak jóval nagyobb hányada lakott lakótelepen, mint Nyugat-Európában, és sokkal szélesebb rétegek éltek ott, beleértve a stabil anyagi helyzetű, jobban kereső középosztályok tagjainak nem jelentéktelen részét is.⁷³

A másik lényeges különbség abban állt, hogy a keleti blokk országaiban általában nem tekintették célnak azt, hogy a várostól elkülönülő, elővárosszerű nagylakótelepeket hozzanak létre. Az itteni ideológia és tervezési szemlélet szerint a szocialista városnak részét képezték az iparnegyedek éppúgy, mint az új lakónegyedek, ezért bolygóvárosok létrehozása helyett általában a város külső, még beépítetlen foltjait használták fel lakótelep-fejlesztési célokra. Olykor a város adminisztratív határainak kiterjesztése révén érték el azt, hogy városi nagylakótelepek építése céljára nagy kiterjedésű, „zöldmezős” területeket nyerjenek (ez történt például Prága esetében 1960-ban, 1968-ban és 1974-ben). Miközben a szocialista rendszerek igyekeztek a nagyobb városokat minél kompaktabbá tenni, és a fejlesztési forrásokat elsősorban a városokra fordítani, az agglomerációs települések fejlesztését nem tekintették prioritásuknak; így a város és vidéke közötti markáns különbségek sok évtizeden át, voltaképpen a rendszerváltásig fennmaradtak.⁷⁴

A lakótelepek kivitelezésének minősége és a lakások alapterülete tekintetében is lényeges különbségek lehettek lakótelep és

⁷² Vittorio Magnano LAMPUGNANI: I. m. 717.

⁷³ Friedrich LINGER: I. m. 467., 486. Sőt az 1960-as évek végének felmérései Budapesten azt mutatták, hogy az új lakótelepekre költözöttek társadalmi státusa magasabb, mint a főváros lakosságáé átlagosan. Lásd KONRÁD György-SZELÉNYI Iván: *Az új lakótelepek szociológiai problémái*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1969.

⁷⁴ Luděk ŠYKORA–Kiril STANILOV: The Challenge of Postsocialist Suburbanization. In: Luděk ŠYKORA–Kiril STANILOV (eds.): *Confronting Suburbanization. Urban Decentralization in Postsocialist Central and Eastern Europe*. Wiley Blackwell, Chichester, 2014. 4.

lakótelep között, nemcsak kelet–nyugati relációban, hanem egy országon, sőt egy városon belül is.⁷⁵ Ez összefügghetett például azzal, hogy az egyes lakótelepek mely korszakban, mely technológiával, milyen alaprajzokkal épültek; a gazdaságosság követelményeit, az épületek viszonylag igényes külső megjelenésével kapcsolatos elvárásokat és a lakók feltételezett szükségleteit – a keleti blokk országaiban a „szocialista ember” ideálisnak tekintett életformájának kereteit – az 1950-es évektől kezdve igyekeztek összehangolni,⁷⁶ korszakonként változó sikerrel. Ezek a tényezők kihathattak az egyes lakótelepek kedveltségére és hosszú távon presztízisére is. Egyes szerzők Budapest kapcsán például arra mutattak rá, hogy míg az 1960-as években épült lakótelepeket az elégedettségi felmérések szerint még kifejezetten kedvelték lakóik, az 1970-es és különösen az 1980-as évek nagypaneles lakótelepeivel már kevésbé voltak elégedettek az ott élők, azzal együtt, hogy a lakótelepi lakások ekkor átlagosan még mindig modernebb körülményeket és magasabb komfortot biztosítottak az odaköltözők korábbi lakóhelyeihez képest.⁷⁷

A tíz- és többemeletes panelházak minősége és presztízse téren is nagy különbségek lehettek Közép-Kelet-Európában. Ahol a nómenklatúra számára utaltak ki lakásokat (például Kelet-Berlin Halle-Neustadt nevű lakótelepén), vagy ahol a jobb fekvés és városrész magasabb presztízse miatt az ott lakáshoz jutók köre eleve jobban képzettekből, magasabb keresetűekből és/vagy jó összeköttetésekkel rendelkezőkből állt (például Budapesten a gazdagréti lakótelep esetében), ott az építés minőségére is jobban ügyeltek.⁷⁸ De a cél azért alapvetően mindenütt az volt, hogy mi-

⁷⁵ Friedrich LINGER: I. m. 464.

⁷⁶ A kérdés magyarországi feldolgozását lásd KELLER Márkus: *Szocialista lakhatás? A lakáskérdés az 1950-es években Magyarországon*. L'Harmattan Kiadó–Országos Széchényi Könyvtár, Budapest, 2017.

⁷⁷ PREISICH Gábor: *Budapest városépítésének története (IV.)* I. m. 79.; CSIZMADY Adrienne: *A lakótelep*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2003. 58.

⁷⁸ Albrecht WIESENER: *Steinerne Verheißungen einer sozialistischen Zukunft? Der Bau Halle-Neustadts aus gesellschaftlicher Sicht*. In: Christoph BERNHARDT–Thomas WOLFES (Hrsg.): *Schönheit und Typenprojektierung. Der DDR-Städtebau im internationalen Kontext*. IRS, Erkner, 2005. 229–255.; Alma DEMSZKY-VON DER HAGEN: „Reichenfeld” – Wohnfeld der Reichen? Geschichte und Alltag einer Plattenbausiedlung in Budapest. In: Thomas M. BOHN (Hrsg.):

nél több lakást minél gyorsabban építsenek fel. Közép- és Kelet-Európa országaiban, beleértve ebbe a háború utáni Ausztriát és a két Németországot is, egyértelműen a mennyiségi lakáshiány enyhítése volt az elsődleges cél, ami egyes országokban teljesült, más országokban viszont nem vált maradéktalanul valóra. A sürgető mennyiségi kényszer, valamint a gazdaságosság követelménye nemcsak az esztétikai minőség és a változatosság rovására ment, hanem azzal is járt, hogy a lakótelepeket gyakran úgy adták át, hogy az infrastruktúra, a játszóterek, kiszolgáló intézmények nem voltak még készen és olykor hosszú ideig nem is épültek meg.⁷⁹

A várostervezés Európa-szerte érvényesülő, sőt egyre inkább globalizálódó mintái láttán a korszakban keletkezett nyugat-európai szakirodalom – egyik-másik máig klasszikus munka – már az 1970-es években feltette azt az alapvető kérdést, hogy létezik-e vajon szocialista város. A Richard French és Ian Hamilton által szerkesztett, máig sokat hivatkozott, *The Socialist City* címet viselő tanulmánykötet előszava és tanulmányai erre a kérdésre igennel feleltek; ugyanakkor felhívták a figyelmet arra, hogy az erőteljes szovjet hatások ellenére Közép- és Kelet-Európa szocialista országainak nagyvárosaiban a szovjet városokhoz és egymáshoz képest is jelentős eltéréseket eredményeztek a korábbi urbanizáció helyi és nemzeti jellegzetességei.⁸⁰

Mindenesetre amikor az európai városfejlődés főbb folyamatait vizsgáljuk a 20. század második felében, rendre beleütközünk abba a problémába, hogy Közép- és Kelet-Európában ezek a folyamatok másképp vagy jelentős, akár több évtizedes késéssel jelentkeztek a kontinens nyugati, északnyugati területeihez képest. A következő részekben ezekről a városfejlődési szakaszokról, jelenségekről – például az új városokról, a szuburbanizációról, a nagyvárosok 1970-es és 1980-as évekbeli gazdasági és

Von der „europäischen Stadt” zur sozialistischen Stadt und zurück? Urbane Transformationen im östlichen Europa des 20. Jahrhunderts. R. Oldenbourg, München, 2009. 410–424. Mindkettőt idézi Friedrich Lenger: I. m. 466.

⁷⁹ CSIZMADY Adrienne: I. m.

⁸⁰ Editors' Preface. In: A R. FRENCH–F. E. I. HAMILTON (eds.): *The Socialist City*. John Wiley and Sons, Chichester–New York–Brisbane–Toronto, 1979. xii.

demográfiai krízisjelenségeiről, majd az abból való kilábalásról, többek között a történelmi városközpontok újjászületéséről és a reurbanizációról lesz szó a közép-kelet-európai sajátosságok kiemelésével.

Új városok és szatellitvárosok

Európában 1945 után (a tervek szintjén már korábban is) fontos céllá vált a várostervezésben a metropoliszok népsűrűségének, illetve laksűrűségének csökkentése. Különösen a 19. század második felében épült városnegyedekre, a tágan értelmezett belvárosi zónákra igaz ez.

A „fellazítás” többféle formát ölthetett. Egyrészt úgynevezett „új városok” (*new towns*) épültek egyes nagyvárosok harminc–hatvan kilométeres körzetében azzal a céllal, hogy tehermentesítés a túlságosan nagyra nőtt, túl népes metropoliszokat, például Londont és Párizst, más brit és francia nagyvárosokat, illetve a kisebb északnyugat-európai fővárosokat, például Koppenhágát és Stockholmot. Egyes nagyvárosok körzetében úgynevezett fejlesztési tengelyek, másutt pedig policentrikus fejlesztési koncepciók keretein belül a metropoliszok tágabb körzetében található, meglévő kis- és középvárosok fejlesztésére is jelentős forrásokat fordítottak.⁸¹

Az új városok – Angliában, London harminc–nyolcvan kilométeres körzetében például Hemel Hempstead vagy Milton Keynes, Franciaországban a Párizst körülvevő régióban Cergy-Pontoise vagy Sud de Mantes – az 1950-es, 1960-as és 1970-es években

⁸¹ A metropoliszokat tehermentesítő új városokról lásd TOMKA Béla: I. m. 415–416.; Dieter SCHOTT: London and its New Towns and Randstad Holland: Metropolitan Planning on Both Sides of the Channel after 1945. In: Friedrich LINGER-Klaus TENFELDE (Hrsg.): *Die europäische Stadt im 20. Jahrhundert: Wahrnehmung – Erosion – Entwicklung*. Böhlau, Köln–Wien–Weimar, 2006. Az új városok jelenségéről és a tervezésük mögött álló filozófiákról lásd Rosemary WAKEMAN: *Practicing Utopia: An Intellectual History of the New Town Movement*. The University of Chicago Press, Chicago, 2016.

épültek ki.⁸² Megépítésüket a metropoliszok tehermentesítése, továbbbi növekedésük fékezése mellett az is indokolta, hogy az elővárosok, agglomerációs települések spontán burjánzó, nehezen szabályozható növekedésének (*sprawl*) alternatíváját nyújtsák a regionális tervezés révén.⁸³ Az új városokat nem alvóvárosoknak szánták, hanem a városi funkciók széles körével rendelkező, gazdaságilag is életképes, számos munkahelyet kínáló és teremtő, önálló entitásként működő településeknek, melyek ilyenformán képesek lesznek magukhoz vonzani és megtartani a lakosságot, s ezáltal csökkenteni a metropoliszokba történő bevándorlást. A város- és a regionális tervezésben céljá vált tehát a decentralizálás, a népességmozgalom elterelése a nagyvárosoktól.

Az „új városok” nem tévesztendőek össze az egy-egy metropolisz városhatárán kívül felépült, de közigazgatásilag gyakran elkülönülő szatellitvárosokkal. Ez utóbbiak lakónegyedei gyakran épültek lakótelepszerűen, egy-egy magas beépítésű adminisztratív-szolgáltató-kereskedelmi centrummal a közép-pontban. Azonban míg a metropoliszoktól távolabb eső „új városok” esetében az eredeti célt, a település funkcionálisan komplex, önálló életet élő várossá formálását általában sikerült elérni, a nagyvárosközeli szatellitvárosok vagy bolygóvárosok – voltaképpen a városhatáron kívüli nagylakótelepek – lényegében nagy kiterjedésű, *high-rise* alvóvárosok maradtak: lakosságuk döntő hányada továbbra is a közeli nagyvárosban dolgozott, és naponta ingázott munkahelye és lakóhelye között.

Kelet-Közép-Európában ugyanakkor az „új városok” nagyrészt nem a fentebb leírt szemléletnek köszönhették létrejöttüket. A fővárosok itt egyrészt nem érték el azt a méretet, ami a decentralizálást feltétlenül indokolta volna; a kelet-közép-európai nagyvárosok egy része ugyan szintén küzdött a belső városmag túlszűfoaltságával, ám a településtervezésben ennek megoldása-

⁸² Angliában az első generációs „új városok” a New Towns Act (1946) nyomán épültek meg. Második és harmadik generációjuk kialakításakor már figyelembe vették az első hullám negatív tapasztalatait is, és igyekeztek emberibb léptékűvé tenni a várost. Így Milton Keynes esetében a korábban ott lévő kisebb települések hagyományos központjait meghagyták, és köréjük építették a modern várost, valamint a természetes zöldfelületeknek is teret hagytak.

⁸³ TOMKA Béla: I. m. 415–416.

ként nem az „új városok”, és nem is a szatellitvárosok kialakítása merült fel.

Az új városok ebben a régióban más formában jöttek létre: új iparvárosként vagy bányászati központként, előbbi esetben általában egy meghatározó nagyüzem, kombinát köré épülve, utóbbi esetben egy, ritkábban több ásványkincs, energiahordozó kitermelési helyéhez közel. A szakirodalom a korabeli diskurzus nyomán általában „szocialista városokként” utal ezekre a településekre, amelyek az „új városok” keleti blokkbeli változataként is felfoghatók.⁸⁴ Az újonnan épült, tervezett iparvárosra példa Magyarországon Sztálinváros és Leninváros, vagy Lengyelországban Nowa Huta, Kelet-Németországban pedig Stalinstadt;⁸⁵ a bányászati központok esetében inkább már meglévő, régebbi bányavárosok mellé vagy azokon kívül épültek új lakónegyedek, lakótelepek – lásd Magyarországon Tatabánya, Pécs-Uránváros vagy Csehszlovákiában Most, pontosabban annak újonnan alapított újjáépítése esetét.⁸⁶

A „szocialista városok” létrejöttében elsősorban a szovjet minták és előképek,⁸⁷ valamint az erőltetett iparosítás programja játszotta a főszerepet, nem pedig valamely metropolisz tehermentesítésének programja. Igaz ugyanakkor, hogy – a nyugat-európai „új városokhoz” hasonlóan – ezek a városok is rendelkeztek a

⁸⁴ A terminológia tisztázásához: GERMUSKA Pál: Ipari város, új város, szocialista város. *Korall*, 2003/11–12. 239–259. A újonnan épült szocialista városokra lásd bővebben GERMUSKA Pál: *Indusztria bővületében. Fejlesztéspolitika és a szocialista városok*. 1956-os Intézet, Budapest, 2004.

⁸⁵ Sztálinváros neve később, 1961-ben Dunaújvárosra, Stalinstadté szintén 1961-ben Eisenhüttenstadtra, Leninvárosé pedig 1991-ben Tiszaújvárosra változott. Nowa Hutát, melyet eredetileg Krakkó modern, szocialista „ellenvárosa-ként” építették, végül 1950-ben egyesítették Krakkóval.

⁸⁶ Most városának extrém elemeket sem nélkülöző szocialista korszakbeli történetére lásd Matěj SPURNÝ: *Making the Most of Tomorrow. A Laboratory of Social Modernity in Czechoslovakia*. Karolinum Press, Prague, 2019. Sztálinváros keletkezéstörténetéről és a mögötte álló koncepciókról lásd HORVÁTH Sándor: *A kapu és a határ: a mindennapi Sztálinváros*. MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 2004. 26–30.

⁸⁷ Stephen Kotkin jóvoltából a legismertebb és legtöbbet idézett példa valószínűleg Magnyitogorszk városa: Stephen KOTKIN: *Magnetic Mountain. Stalinism as a Civilization*. University of California Press, Berkeley–Los Angeles–London, 1995.

városi funkciók széles skálájával, és adott esetben – munkahelyteremtő képességük és más vonzó tulajdonságaik révén – ténylegesen csökkentették a fővárosokba vándorlás arányait azzal, hogy felszívták az iparban munkát keresni szándékozó vidéki dolgozók tömegeinek egy részét. Megfontolásra érdemes szempont az is, hogy a közép- és kelet-európai „szocialista városok” és a nyugat-európai „új városok” sok tekintetben hasonló közösségi utópiáknak köszönhatték létrejöttüket, annak ellenére, hogy egymástól radikálisan különböző politikai és társadalmi rendszerekben alakultak ki.⁸⁸

Szuburbanizáció

Nyugat-Európában a nagyvárosok túlnépesedtségét vezette le és ellensúlyozta az 1950-es évektől kibontakozó szuburbanizáció is. Szuburbanizációnak azt a folyamatot nevezzük, melynek során a városok lakosságának növekvő hányada a városok külső, kertes, családi házas övezetébe, vagy a városhatáron túlra, az agglomeráció kertvárosszerű – esetleg falusias jellegű – településeire költözik.⁸⁹ Jellemzően a tehetősebb, magasabb jövedelmű rétegek, illetve a stabil anyagi helyzetű középosztályok választják a szuburbán életformát, a zsúfolt, szennyezett levegőjű, zajos nagyvárosokból a zöldebb, csendesebb, egészségesebb lakókörnyezetbe való kivonulást. Elvándorlásuk nyomán a belső városi zónák jellege is átalakul. Egyrészt a legbelső magban végbemegy a – számos nyugati nagyvárosban már a két világháború között megfigyelhető – citysedés, azaz az üzleti, kereskedelmi, kulturális, illetve turisztikai funkciók válnak dominánssá, a lakófunkciók pedig egyre inkább háttérbe szorulnak. (A legbelső városmagot, a cityt a szakirodalomban ezért gyakran CBD-nek, azaz Central Business Districtnek, központi üzleti ne-

⁸⁸ Köszönöm tanulmányom lektorának, hogy ezt a szempontot a figyelmembe ajánlotta.

⁸⁹ Tony CHAMPION: Urbanization, Suburbanization, Counterurbanization and Reurbanization. In: Ronan PADDISON (ed.): *Handbook of Urban Studies*. SAGE Publications, London, 2001. 143–161.

gyednek nevezik.) A belső magot vagy központi üzleti negyedek körülvéő belvárosi zónába, régi kerületekbe pedig a középosztályok kiköltözése nyomán alacsonyabb jövedelműek, nyugat-európai városok esetében gyakran más országokból származó bevándorlók költöznek – ami azután további lökést ad a középrétegek elvándorlásának.⁹⁰ Európa nyugati felében az 1945 utáni évtizedekben jelentős mértékűvé váló bevándorlás több forrásból táplálkozott, és mintái országoként eltérhettek: míg Angliába és Franciaországba – a gyarmatbirodalmak felbomlása nyomán – a bevándorlók többsége a volt gyarmatokról érkezett, addig Németországban, Svájcban és Ausztriában a dél-, majd délkelet-európai, illetve török vendégmunkások alkották a bevándorlók legjelentősebb csoportját. A bevándorlás, ahogy arról alább még lesz szó, igen jelentős változásokat generált Nyugat- és Északnyugat-Európa városaiban.

A szuburbanizációt részben spontán, ugyanakkor számos országban politikailag és kormányzatilag is támogatott folyamatnak tekinthetjük. Tömeges kibontakozását több tényező táplálta Nyugat-Európában az 1950-es évektől kezdve: egyrészt az életszínvonal és az átlagos jövedelemszint emelkedése, mely az autóbirtoklást és az elővárosi építési telek, illetve családi ház vásárlását a közép-, sőt alsóközéposztály számára is tömeges méretekben tette lehetővé; másrészt a motorizációt kiszolgáló infrastruktúra (autópályák, közutak) nagyarányú kiépülése; harmadrészt a lakáshitelezéssel kapcsolatos törvényekben és a család-, illetve lakástámogatási intézkedésekben testet öltő állami támogatás. Érzékelve az elővárosi életforma és a saját tulajdonú családi ház iránti tömeges igényt, az 1950-es évek kormányai sok helyütt kifejezetten támogatták és ösztönözték a szuburbanizációt, különféle törvényekkel, állami szabályozással segítve egy új ingatlantulajdonosi réteg kialakulását.⁹¹

⁹⁰ Ivan T. BEREND: *The Emergence of Post-Industrial Cities: Suburbanization*. In: Ivan T. BEREND: *Case Studies on Modern European Economy. Entrepreneurs, Inventions, Institutions*. Routledge, New York, 2013. 207–209.

⁹¹ Friedrich LINGER: I. m. 457.; Günther SCHULZ: *Eigenheimpolitik und Eigenheimförderung im ersten Jahrzehnt nach dem Zweiten Weltkrieg*. In: Axel SCHILDT–Arnold SYWOTTEK (Hrsg.): *Massenwohnung und Eigenheim. Wohnungsbau*

A lakossági igényeknek való megfelelni akaráson túl ennek a politikának más mozgatórugói is lehettek. Egyrészt a szuburbán családiház-építés ösztönzése révén a háború utáni lakáshiány csökkentésének nagy feladatába be lehetett vonni a lakosságot és a lakossági tőkét, megtakarításokat is. Másrészt a szuburbanizációnak és az azzal szorosan összefüggő infrastruktúra-fejlesztésnek általános gazdaságélénkítő hatása volt: az agglomeráció településeinek dinamikus növekedése megrendeléseket jelentett például az építőipar, illetve az útépítésben, az elővárosi vasútépítésben és a közműépítésben részt vevő iparágak számára.

A szuburbanizációt táplálta az is, hogy az 1950-es, 1960-as években a városközpontok, belvárosi negyedek az akkor már elavultnak számító lakáskörülmények és a kedvezőtlen, a kor normái szerint egészségtelen lakókörnyezet miatt sokat vesztek vonzerejükből. Másrészt az 1970-es, 1980-as évekre az új lakótelepek népszerűsége is csökkent, legalábbis a stabil helyzetű, jobban kereső középrétegek körében; e középrétegek Nyugat-Európában jellemző módon igyekeztek onnan „továbblépni”, és az elővárosokban családiház-tulajdonossá válni.

Kelet- és Kelet-Közép-Európában a tovább fennálló lakáshiány és a belső kerületek rossz adottságai miatt a lakótelepek népszerűsége egészen az 1980-as évekig nem csökkent jelentősen,⁹² másrészt pedig a korlátozott lakásmobilitás és a magántőke hiánya miatt az elővárosi otthonba, saját családi házba való költözés 1990-ig a nagyvárosi lakosság körében nem vált tömeges mozgalmá. Bár az állami lakásszektor mellett létezett az ingatlan-magántulajdon is, a legtöbb szocialista államban korlátozták a városi magánlakás-építést. Magyarország és Budapest e tekintetben inkább kivételt képezett azáltal, hogy itt a szocialista korszakban kifejezetten jelentős volt a magánérs lakásépítés aránya.⁹³ Mindazonáltal itt is igyekeztek zöldövezeti, hegyvidéki szövetkezeti társasházak, öröklakások felé elmozdulni a jobban keresők és a megtakarításokkal rendelkezők. Megjegyzendő az

und Wohnen in der Großstadt seit dem Ersten Weltkrieg. Campus Forschung, Frankfurt am Main, 1988. 409–439.

⁹² Friedrich Lenger: I. m. 466.

⁹³ Szirmai Viktória: I. m. 28.

is, hogy a keleti blokk egyes országaiban az 1960-as évektől, ha nem is tömeges, de széles körű volt a hétvégi telkek és nyaralók birtoklása, ami ellensúlyozhatta a városban lakás hátrányait és a nyaralótulajdonos rétegek körében félig-meddig kielégíthette a saját, kertes családi ház iránti vágyat.⁹⁴

Az infrastrukturális fejlődéssel és a tudatos decentralizációs törekvésekkel egyaránt összefüggésbe hozható az, hogy az 1970-es évek közepétől már nem egyszerűen csak szuburbanizációról, hanem dezurbanizációról – más megfogalmazás szerint ellenurbanizációról – is beszélhetünk Nyugat-Európa számos területén. A nagyvárosok népessége, pontosabban az adott városok közigazgatási értelemben vett területének lakossága e szakaszban sok helyütt nemhogy stagnált, de kifejezetten csökkent, miközben nemcsak az elővárosi települések, hanem immáron a nagyvárostól távolabbi, kisebb települések lakosság száma is nőtt. Az elvándorlás jelentős méreteket öltött, és már nemcsak az elővárosokba irányult, hanem annál távolabbi településeket is célba vettek a nagyvárosokból elköltözők.⁹⁵

A Nyugat-Európában sok helyütt tapasztalható nagyvárosi stagnálásnak, népességsökkenésnek gazdasági okai is voltak. Nem utolsósorban az 1973-as olajválság nyomán az 1970-es évek közepétől kibontakozó dezindusztrializáció és gazdasági szerkezetváltás, mely számos, korábban jelentős iparral rendelkező és az 1950-es és 1960-as években még nagyarányú bevándorlást vonzó nagyvárost hozott kritikus helyzetbe az 1970-es évek második felében, illetve az 1980-as években. Új jelenség volt a különféle cégek nagyvárosokon kívüli megtelepedése is; ez a fejlemény azután tovább ösztönözte a szuburbán fejlődést. A szub-, majd dezurbanizáció tehát a kereskedelmi és szolgáltató vállalatok agglomerációkban való megtelepedését is magával hozta, és fordítva: a nagykereskedelmi egységek, kereskedelmi, logisztikai, informatikai vállalkozások metropoliszokon kívüli megte-

⁹⁴ A nyaralók, második otthonok nemzetközi összehasonlításokra is épülő feldolgozását nyújtja NÉMETH Szandra: *A második otthonok expanziója* című PhD-disszertációja (Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, 2019).

⁹⁵ Tony CHAMPION: I. m. 150–154.

lepedése ösztönözte a közeli települések, lakóövezetek fejlődését. Elindult „a szuburbiaák urbanizációja”,⁹⁶ de Nyugat-Európában legalább ennyire jellemző volt általában a vidék urbanizációja is, ami – a közutak, autópályák, gyorsvasutak és a kommunikációs infrastruktúra egész országokra kiterjedő hálózatának kiépülésével együtt – szükséges előfeltétele volt annak, hogy a metropoliszokból kitelepülők az 1970-es, 1980-as években akár távolabbi településeket is választhassanak lakóhelyül, anélkül, hogy a nagyvárossal és a nagyvárosi kultúrával megszakadt volna a kapcsolatuk.⁹⁷

Akármennyire meghatározó volt is Nyugat-Európában a szuburbanizáció, majd dezurbanizáció 1950 és 1980 között, a középkelet-európai régióban az 1990-es évekig nem létezett vagy igen csekély mértékű maradt ez a két jelenség.⁹⁸ Bár bizonyos jelek – például a nagyvárosok népességnövekedésének lelassulása – az 1980-as években már megmutatkoztak egyes országokban, a széles társadalmi rétegek nagyvárosokból való elvándorlásához általában hiányoztak a feltételek. A jólét és az átlagos jövedelemszint nem volt elég magas ahhoz, hogy tömegek válasszák a szuburbán életformát;⁹⁹ az állami és magánlakásszektor aránya ugyan országonként eltért a keleti blokk országaiban, de az ingatlanpiac, illetve -forgalom sehol sem volt elég szabad ahhoz,

⁹⁶ TOMKA Béla: I. m. 405.

⁹⁷ ROBERT FISHMANN: *Megapolis Unbound. Decentralisation and the End of Metropolitan Culture*. In: THEO BARKER–ANTHONY SUTCLIFFE: *Megapolis. The Giant City in History*. Saint Martin's Press, London, 1993. 195. Hivatkozza TOMKA Béla: I. m. 405.

⁹⁸ Budapest esetében az agglomerációs települések egy részének az 1970-es, 1980-as években már érzékelhető népességnövekedését nem elsősorban a fővárosból kiköltözők mozgalmá táplálta, hanem az, hogy a Budapestre vándorlók, a fővárosi munkahelyeken elhelyezkedő vidékiek, illetve a Budapesten lakáshoz jutni nem tudók kényszerűségből a gyakran még mindig falusias jellegű agglomerációs községekben telepedtek le – ahogyan már a 19–20. század fordulójának Budapest környéki szuburbanizációját is részben ugyanez a jelenség táplálta. A századfordulás szuburbanizálódásra lásd BÁCSEAI Vera–GYÁNI Gábor–KUBINYI András: *Budapest története a kezdetektől 1945-ig*. Budapest Főváros Levéltára, Budapest, 2000. 189. (a Gyáni Gábor által írott fejezetben); az 1970-es, 1980-as évek Budapest környéki agglomerációs településeinek viszonyaira lásd BERKOVICS György: *Világváros határában*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1976.

⁹⁹ FRIEDRICH LINGER: I. m. 461.

hogy az tömeges térbeli mobilitást tegyen lehetővé.¹⁰⁰ 1990-ig a lakossági hitelfelvétel lehetőségei és formái is korlátozottak maradtak. Nemcsak azért, mert a szocialista lakásszektorban domináns állami tulajdonú lakásokra nem lehetett jelzáloghitelt felvenni, hanem azért is, mert a bank- és pénzügyi rendszer állami kézben volt, és az ingatlanhitelezés gyakorlata, jogi szabályozása sem alakult még ki.

A szuburbanizációt a keleti blokk országaiban nagymértékben gátolta az is, hogy az autótulajdonlás itt sokkal szűkebb körű volt, mint Nyugat-Európában. Az autókereskedelem jórészt vagy teljes egészében állami monopóliumnak számított, és az új autó vásárlását a hatályos rendelkezések szigorúan szabályozták; ezért a motorizáció nem ölthetett olyan méreteket, mint Nyugat-Európában.¹⁰¹ Maguk az államok, a KGST tagországai sem rendelkeztek elegendő forrással ahhoz, hogy a közút- és autópálya-hálózatot nyugat-európai méretekben fejlesszék; a magántőke bevonása a közútépítésbe pedig a központosított tervgazdaság viszonyai közepette még nem lehetett reális út. Kelet-Közép-Európában tehát az 1960-as, 1970-es és 1980-as években sem a lakosság zöme nem volt elég jómódú, sem maguk az államok nem voltak elég forrásgazdagok ahhoz, hogy a tömeges szuburbanizációhoz a feltételeket megteremtsék.

¹⁰⁰ A legtöbb szocialista országban az állam a nagyvárosokban erősen korlátozta a magántulajdonú lakások építését és megszerzésük lehetőségeit. Magyarország e tekintetben kivételt képezett; egyrészt a korábbi korszakban épült öröklakásokat, ha a tulajdonos bennük lakott, 1952-ben itt nem államosították; másrészt, és ez a fontosabb, a tervszámok teljesítése és a lakáshiány csökkentése érdekében már az 1950-es években is lehetővé tették a magánéros lakásépítést, az 1960-as évektől pedig már erőteljesen támogatták azt, olyannyira, hogy Budapesten a magánéroból épült lakások aránya az 1960-as évtizedben már 39,9%-ot tett ki az államilag épített lakások 60,1%-os arányával szemben; ez az előző évtizedhez képest 20%-os növekedést jelentett a magánéros lakások építése terén. Lásd PREISICH: I. m. 77.

¹⁰¹ TOMKA Béla: I. m. 323., különösen a 3.2. táblázat.

„Várospusztulás és megújulás”: történelmi belvárosok a második világháború utáni évtizedekben

Mint arról már esett szó, a nagy lakótelepek építésének kora az európai városok expanzív növekedésének utolsó korszakához kapcsolódott. Ennek a szakasznak volt egy további jellegzetessége is, amely, ha úgy tetszik, a modernista városépítészeti árnyoldalát, másik arcát jelentette: a történelmi városnegyedekkel való kíméletlen bánásmód vagy – a keleti tömbben ez volt inkább jellemző – azok kimondott elhanyagolása.

Nyugaton és Keleten egyaránt jellemző volt nagyjából 1950 és 1970 között, hogy a fejlesztési forrásokat elsősorban a város külsőbb területein épülő lakótelepek és az „új városok” építésébe csatornázták, és eközben a történelmi városok régi, belső területeinek a felújítását másod-harmadrangú kérdésként kezelték, illetve a távoli jövőbe halasztották.

Holott a történelmi városközpontok olyan városokban is problémákat vetettek fel, ahol a háború nem okozott helyrehozhatatlan károkat, sőt, ott csak igazán. A régi városnegyedek az 1940-es, 1950-es évekre élettartamuk kritikus szakaszához értek: addigra már a 19. századi, elöregedett lakóházállomány is komoly felújításra szorult. Mivel általában teljes városi zónákról, nagyjából egy időben épült lakóépületek sokaságáról volt szó, nem volt elegendő csupán egyes épületek renoválása; ennél átfogóbb koncepciókra volt szükség.¹⁰²

A második világháború utáni évtizedekben Európában az elavultnak tartott régi városnegyedek esetében általában a radikális szanálás gyakorlatát követték évtizedeken keresztül: ez a gyakorlat, melyet „kemény” rehabilitációnak is szokás nevezni, egy-egy zóna, negyed esetében az ottani épületállomány teljes lebontását, majd új, gyakran telepszerűen épült, sokemeletes házak felhúzását jelentette, nemritkán a régi utcahálózat felszámolása vagy teljes átalakítása mellett. A kemény rehabilitációnak más elnevezései is forogtak közszájon, és ezek valami-

¹⁰² Elisabeth LICHTENBERGER: Előszó és Várospusztulás és -felújítás. In: Elisabeth LICHTENBERGER–CsÉFALVAY Zoltán–Michaela PAAL: *Várospusztulás és -felújítás Budapestén*. Magyar Trendkutató Központ, Budapest, 1995. 7–27.

lyen módon mind a régi negyedek teljes letarolására utaltak: így például a „buldózeres rehabilitáció” vagy német nyelvterületen a *Kahlsanierung*, ’kopaszra szanálás’, vagy szabad fordításban ’tarvágás’. A kemény rehabilitációt eleinte sok helyütt a háborús károk is indokolták; később pedig jellemző módon ott került rá sor, ahol sok volt a műszakilag elavult, lepusztult régi ház, komfort nélküli, alacsony színvonalú lakásokkal – például egy-egy bérkaszárnnyakkal teli egykori munkásnegyedben, ahol a lakóházak közé gyakran régi ipari-gazdasági épületek is vegyültek. De az 1950-es és 1960-as években az is előfordulhatott, hogy jobb sorsra érdemes régi lakótömböket, kerületrészeket bontottak le egy-egy terület szanálása során.

A kemény rehabilitációs gyakorlat megértéséhez két dolgot fontos hangsúlyozni. Az egyik a 20. századi európai modernizmusnak a régi építészethez való viszonya. A nagyjából 1930 és 1965 közötti korszakban a modernista városépítészek többsége szemében a régi negyedek nem képviseltek különösebb értéket; a korábbi századok lakóház-építészetére inkább a múlt terhes örökségeként tekintettek, és a 19. századi urbanizáció során tömegesen épült bérházakat építészetiileg nem tartották sem értékesnek, sem megőrzésre méltónak.¹⁰³ Ez a második világháború utáni Nyugat-Európában is így volt, nem csak a szocialista közép- és kelet-európai országokban, ahol – különösen 1948 után – az úgynevezett polgári korszak építészetiével szemben nyilvánvaló volt az ideológiai ellenszenv.

Másfelől, amint arról már esett szó, Európában 1945 és 1970 között a háború utáni lakáshiányból és a bevándorlásból fakadóan rendkívül súlyos volt a nagyvárosokra nehezedő demográfiai nyomás, és nagy igény támadt új lakónegyedek építésére. Ezt a feladatot a leggyorsabban és leggazdaságosabban – ahogyan az előző részben már esett róla szó – zöldmezős, azaz városszéli lakótelep-építkezésekkel lehetett megoldani, de logikus megoldásként kínálkozott a régi lakónegyedek egy részének lebontása is, mert azzal szintén összefüggő, üres építési területet lehetett nyerni ott, ahol ráadásul a már kiépített közműhálózat is ren-

¹⁰³ PREISICH Gábor: I. m. 74.

delkezésre állt. A tömeges lakásépítés szükségleteinek fényében jogosnak tűnt tehát az elavult régi negyedekkel szembeni kíméletlenség.

A kíméletlenségnek gyakran az is oka volt, hogy a szanálásra ítélt belvárosi vagy más, régi építésű negyedek egy része régóta slumként szerepelt a köztudatban, azaz nemcsak fizikailag és a lakásviszonyokat tekintve volt elavult, hanem szegénységgel, rossz közbiztonsággal, szociális problémákkal terhelt kríziszónának számított – illetve vált azzá a második világháború utáni évtizedekben. Azaz a fizikai leromlottság és a szociális problémák gyakran együttesen jelentkeztek. Ez korántsem jelenti persze azt, hogy minden régi, például munkásnegyedet slumnak tekintettek volna, de az tény, hogy a radikális bontás, szanálás tervét gyakran támasztotta alá a kríziszónák felszámolásának szándéka.

A várostörténeti, urbanisztikai irodalomban kulcsproblémának számít a történelmi városnegyedekkel szembeni attitűd 1970-es években lezajló, fokozatos átalakulása. A hangsúly egyrészt az 1970-es évek közepétől többé nem a városbővítésre (értsd: külső kerületekben vagy elővárosokban építendő nagylakótelepekre), hanem a városfelújításra helyeződött. Másrészt a várostervezők és a hatóságok a régi építésű, belvárosi vagy belvárosközeli negyedekben is egyre inkább felhagytak a radikális szanálás gyakorlatával. Ehelyett törekedni kezdtek a régi utcahálózat, épületállomány és városkép megtartására, a bontásokat csak a legszükségesebb esetekre, műszakilag rossz állapotú épületekre korlátozva. Az utóbbi gyakorlatot szokás – a kemény rehabilitációval szembeállítva – enyhe vagy „puha” rehabilitációnak nevezni.

Nem véletlen, hogy az enyhe vagy „puha” rehabilitáció gyakorlata nagyjából az 1970-es évek második felében nyert teret Európában. Ekkortájt már csökkent a népességnomás; ahogy arról már esett szó, a gazdasági szerkezetváltással és más okokkal összefüggésben – a 19. század közepe óta először – stagnálni vagy egyenesen csökkenni kezdett számos európai nagyváros lakosság száma.¹⁰⁴ Ezért több forrást lehetett szánni a történel-

¹⁰⁴ Friedrich Lenger: I. m. 498.

mi városnegyedek – a lakótelep-építésnél mindig költségesebben kivitelezhető – felújítására.

Másfelől a 20. század építészeti utópiáiból és a technokrata várostervezésből való kiábrándulás nyomán kezdtek újból felértékelődni a történelmi városnegyedek; ismét előtérbe került urbanitásuk, emberi léptékük, sajátos hangulatuk; hangsúlyossá váltak építészeti, városképi és közösségi értékeik. Az építészeti-várostervezési értelemben vett posztmodernizmus kibontakozása összekapcsolódott ezzel a folyamattal.

A történelmi városmagokhoz való viszony fokozatos megváltozása Nyugaton összefüggött azokkal a tiltakozásokkal, protestmegmozdulásokkal is, amelyek egyes központi vagy városközpont-közel, intakt és életteli teli történelmi városrészek/zónák lebontását kísérték. Hollandiában és Franciaországban már az 1960-as évek végén, Németországban valamivel később jelentkeztek ezek a mozgalmak.¹⁰⁵

A kemény rehabilitációval és a 19. századi lakónegyedekkel, gyakran régi munkásnegyedekkel szembeni kiméletlenség ellen tehát Nyugat-Európában sokkal korábban kezdődtek a tiltakozások, és hamarabb változott meg a szemlélet, mint ahogy ez Magyarországon vagy a többi szocialista országban bekövetkezett. A keleti blokk országaiban inkább az 1970-es évektől datálható a régi városnegyedek értékeinek tudatosítása, de ez kézzelfogható eredményekhez – tényleges, megvalósult rehabilitációs projektekhez – csak az 1980-as években vezetett. Erre az időszakra volt jellemző Kelet-Közép-Európában az, hogy már nemcsak az építész- és várostervező-szakmát foglalkoztatták a régi városnegyedek, hanem a párt- és állami szervek szemében is létjogosultságot nyert a történelmi városrészek megőrzésének és revitalizációjának gondolata.¹⁰⁶ Ebben az időszakban szerve-

¹⁰⁵ Uo. 497. Konkrét példa egy régi nyugat-berlini városnegyedben lezajló fejlesztéssel kapcsolatos tiltakozásokra: Tim VERLAAN: The Neues Kreuzberger Zentrum: Urban Planners, Property Developers and Fractious Left Politics in West Berlin, 1963–1974. *German History*, 2020/1. 113–132.

¹⁰⁶ SZÍVÓS Erika: Terhes örökség. Budapest történelmi lakónegyedeinek problémája a Kádár-korszakban a Klauzál tér és környéke példáján. *URBS Magyar Vároštörténeti Évkönyv*, 2010. 386–398.

zódtek meg továbbá a különféle városvédő civil mozgalmak is a keleti blokk országaiban.¹⁰⁷

A városvédő és helyi érdekeket érvényesíteni igyekvő aktivizmus nyomán nemcsak a tervezés elvei és ideáljai változtak meg, hanem annak gyakorlata is fokozatosan átalakult, illetve új elemekkel bővült. Megjelent a participatív várostervezés gondolata, azaz az a szemlélet, mely már lehetségesnek, sőt kívánatosnak tartotta a helyi lakosság bevonását az ő lakónegyedüket, városukat érintő tervezési folyamatokba. Ez a szemlélet csírájában már egyes szocialista országokban is megjelent az 1980-as években,¹⁰⁸ de ezekben az országokban a lakosság helyi tervezésbe való bevonódása jellemzően később, az 1990-es és még inkább a 2000-es években vált elterjedtebb gyakorlattá.

A történelmi városnegyedek revitalizációjában, egyáltalán a belvárosok újjászületésében kulcsfontosságú mozzanat volt a belvárosnak, legalábbis a legbelső történelmi magnak az autóforgalomtól való visszahódítása: az autóforgalom nélküli gyalogos zónák, sétálóutcák kialakítása Nyugat-Európában egyes helyeken már a 1970-es évek végén megkezdődött, míg ez a fordulat a közép- és kelet-európai szocialista országok városaiban jellemzően inkább az 1980-as évektől kezdett formát ölteni. Bár Prága óvárosát, a Károly-hidat és a prágai várnegyedét például már 1971-ben műemléki övezetté nyilvánították,¹⁰⁹ a terület egyes részei csak az 1980-as években váltak gyalogoszónává. A szemléletbeli fordulatot jelzi ugyanakkor, hogy Prága 1978-ban átadott második metróvonalának (A vonal) első szakaszát kifejezetten úgy építették ki, hogy az a Vencel tér látnivalóit, a prágai óvárost és a Vltava folyó túloldalán a várnegyedét kösse össze, azért, hogy ezeket a zónákat sétálóövezetté alakíthassák, és így módon a város turisztikailag legérdekesebb látnivalóit – az

¹⁰⁷ A városvédő civil egyesületekre és a közép-kelet-európai párhuzamokra lásd Szívós Erika: Türt és támogatott határán. A Budapesti Városszépítő Egyesület mint misszió és civil mozgalom az 1980-as években. *Korall*, 2018/74. 150–178.

¹⁰⁸ Szívós Erika: Terhes örökség. I. m. 393–400.

¹⁰⁹ Jirí Hruza: *Město Praha*. Odeon, Praha, 1989. 360.

autóforgalmat kiszorítva – gyalogosan, illetve tömegközlekedéssel megközelíthetővé tegyék.¹¹⁰

A kétségtelen párhuzamok ellenére azonban a keleti blokk országaiban, így Magyarországon is, alapvetően más volt a történelmi belvárosok helyzete, mint Nyugat-Európában. Ezekben az országokban az 1948–1949-ben megszilárduló államszocialista rendszerekben a történelmi városnegyedek problémája másképp tematizálódott és más politikai színezetet kapott; a műemlékként kezelt épületek kivételével a belső kerületek szisztematikus felújítása nemcsak praktikus, hanem ideológiai okokból is háttérbe szorult az új lakónegyedek építésével szemben, és ez – az 1970-es években bekövetkező szemléletváltás ellenére – a rendszerváltásig rányomta a bélyegét a régi kerületek arculatára.¹¹¹

Bár a bérházas negyedek adottságai, múltból örökölt problémái hasonlóak voltak, sorsuk az eltérő politikai-gazdasági feltételek és a megváltozott tulajdonviszonyok miatt sok tekintetben kedvezőtlenebbül alakult, mint Nyugat-Európában. A legalapvetőbb különbség a kommunista hatalomátvétel éveiben lezajlott államosításból fakadt. Az államosítás azt jelentette, hogy a belső történelmi városnegyedek épület- és lakásállománya az 1948–1949-ben, vagy rövidebb idő után döntően állami tulajdonba és tanácsi kezelésbe került. Ezzel párhuzamosan a lakbérek összege névlegessé vált, mivel az államszocialista rendszerek az olcsó lakhatást ideológiai okokból garantálni kívánták állampolgárikaiknak. Ez a két tényező együtt oda vezetett, hogy a régi városnegyedek épületállományának évtizedeken át nemhogy felújítására, de állagmegőrzésére sem volt elegendő forrás, a tulajdonosi szemlélet hiánya miatt pedig sem a távoli és személytelen tulajdonos (az állam), sem pedig a fenntartó (a helyi tanácsi szervek) nem voltak érdekelték a felújításban.¹¹²

¹¹⁰ Uo. 360–361. A prágai „A” metróvonal Muzeum, Műstek, Staroměstská, Malostranská és Hradčanská megálló közötti szakaszáról van szó.

¹¹¹ SZIRMAI Viktória: A magyar történelmi belvárosok társadalmi sajátosságai. In: ENYEDI György (szerk.): *A történelmi városközpontok átalakulásának társadalmi hatásai*. MTA Társadalomkutató Központ, Budapest, 2007. 28.

¹¹² LAMPEL Éva–LAMPEL Miklós: *Pesti bérházsors. Várospolitikai, városrehabilitáció*. Argumentum Kiadó, Budapest, 1998. 83–84.

Bár, ahogy arról a fentiekben már volt szó, a történelmi városnegyedekkel, városközpontokkal kapcsolatos szemléletváltás a keleti blokk országait is elérte az 1970-es és 1980-as évek fordulóján, az átfogó városrehabilitáció a szocialista Közép- és Kelet-Európa történelmi városközpontjaiban az 1980-as évekig többnyire el sem kezdődött, és ha voltak is megvalósult példái, azok nagyvárosokban néhány kísérleti tömbre vagy kisebb területre, illetve műemléképületekre, kis- és középvárosok vagy regionális központok esetében pedig többnyire a turisztikailag is exponált, legrégebbi épített örökséggel rendelkező történelmi magra, például a főterre és környékére korlátozódtak. Az mindenestre kétségtelen tény, hogy a sok évtizedes elhanyagoltság után a keleti blokk tágabb értelemben vett belvárosi zónái sokkal lepusztultabb állapotban lépték át a rendszerváltás küszöbét, mint amilyen állapotban a nyugat-európai városok történelmi városnegyedei voltak 1990 körül.

A posztfordizmus kora: városi társadalmi átalakulások az 1980-as és 1990-es években

A modernista városutópiák kora legkésőbb az 1980-as évek végére véglegesen leáldozott. Az 1980-as évtizedben Európa keleti felében, az állami szektorban még zajlott a nagylakótelepek építése, de egyre csökkenő intenzitással, és annak perspektívái több országban – így Magyarországon is – kimerülőben voltak.

A lakótelep mint városépítészeti megoldás és a lakótelepi életforma sem Nyugaton, sem Keleten nem váltotta be maradéktalanul az eredetileg hozzá fűzött reményeket. Bár a háború utáni évek tervezői, döntéshozói úgy tekintettek a lakótelepre, mint a modern ember ideális lakókörnyezetére, a városlakók – a valamelyes saját tőkével, megtakarításokkal rendelkező, felfelé mobil városlakók – sok esetben nem osztották ezt a lelkesedést. Mindeközben az idő előrehaladtával, nagyjából az 1970-es évekre a lakótelepeknek – különösen a város peremén épült nagylakótelepeknek – és a lakótelepi életformának számos hátránya is egyre inkább kiütközött a lakások kis méreteitől kezdve a kö-

zösségi terek és az urbanitás hiányáig és az ebből (is) fakadó elidegenedettségig. Mindezek következményeként a nagylakótelepek lakónépessége Nyugat- és Észak-Európában az 1980-as, 1990-es évekre alaposan kicserélődött. Megkezdődött onnan a középrétegek, a mobilis fiatal családok elvándorlása. Míg egyes nagyvárosokban elsősorban a régi belvárosi zónákat vagy azok egy részét érintette a demográfiai hanyatlás, a korábbi lakosság kicserélődése és a bevándorlók, más országból származó etnikai csoportok betelepülése, más országok nagyvárosaiban az 1980-as, 1990-es évekre ezek a folyamatok számos városszéli nagylakótelepre is jellemzővé váltak, vagy esetleg épp a külvárosi lakótelepek váltak az etnikai szegregáció szimbólumaivá (így például Párizs külvárosaiban). Ezekre az évtizedekre a nyugat-európai nagyvárosok városperemen épült nagylakótelepeit egyre inkább első- vagy többedgenerációs bevándorlók, különféle etnikai és vallási kisebbségek tagjai, valamint a helyi eredetű lakosság szociálisan hátrányos helyzetű tagjai népesítették be.¹¹³ Nyugat-Európában az 1980-as és 1990-es években már akadtak példák arra is, hogy egyes szociális lakótelepek, különösen a periférikus helyzetű városszéli lakótelepek vagy egy részük felszámolását a helyi városi önkormányzat azért kezdeményezte, hogy az adott terület gettójellegét megszüntesse.¹¹⁴

A Nyugat- és Észak-Európában bekövetkező folyamatokkal összehasonlítva a volt szocialista országokban másképp alakult a nagy lakótelepek sorsa az 1990-es és a 2000-es években. Egyrészt, mint arról már esett szó, ezekben az országokban, különösen a nagyobb városokban a népességnek sokkal nagyobb hányada lakott lakótelepen, mint Nyugat-Európában, és a lakásállománynak sokkal nagyobb hányada volt lakótelepi lakás: míg Nyugat-Európában ez az arány az ezredfordulón 3–7%-ot tett ki, Közép- és Kelet-Európa országaiban 30–40%-ot.¹¹⁵ Ezért

¹¹³ A nyugat-európai, általában városperemen épült nagylakótelepek társadalmi átalakulására lásd Friedrich Lenger I. m. 472.

¹¹⁴ CSIZMADY Adrienne: I. m. 62.

¹¹⁵ Jana TEMELOVÁ–Jakub NOVÁK–Martin OUŘEDNÍČEK–Petra PULDOVÁ: Housing Estates in the Czech Republic after Socialism: Various Trajectories and Inner Differentiation. *Urban Studies*, 2011/48. 1811–1834. Lásd a következő források alapján: György ENYEDI: Transformation in Central European Post-Socialist

a lakótelepek felszámolására a rendszerváltás után, az 1990-es években gondolni sem lehetett; hosszabb távon inkább megoldásokat kellett találni átfogó rehabilitációjukra.

A privatizáció során ezek a panelházak vagy a panelkorszak előtti, más technológiával épült lakótelepi házak jogilag amúgy is társasházakká alakultak, és a magántulajdonú lakásokból álló lakótömböket ekkortól jogi okokból sem lehetett volna szánlni. A privatizációt követően a lakótelepi lakásoknak piaci értéke lett; ez ugyan nagymértékben függött a lakótelep városon belüli elhelyezkedésétől, presztízsétől és közlekedési kapcsolatainak minőségétől (egy, az adott lakótelepet érintő vagy odáig kivezetett metróvonal például jelentősen növelte a lakótelep lakásainak értékét), azt azonban a magántulajdon dominanciája többnyire egyértelműen kizárta, hogy a lakásállományt az ottani önkormányzat szociális célokra használja és ott összefüggő szegényszónák alakuljanak ki. Egyes lakótelepek élhettek át státuszcsökkenést, de általános gettósodásukról ritkán beszélhetünk.¹¹⁶ Az 1990 utáni Csehszlovákiában (majd Cseh Köztársaságban) például a felmérések szerint a panelházakban élők többsége elégedett volt lakáskörülményeivel, és nem kívánt onnan elköltözni.¹¹⁷ A 2000-es években régiószerte megindultak a panelrehabilitációs programok is; a panelházak korszerűsítése, felújítása, sokszor színes, a monotóniát oldani igyekvő külső

Cities. In: György ENYEDI (ed.): *Social Change and Urban Restructuring in Central Europe*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1998. 9–34.; Iván TOSICS: European Urban Development: Sustainability and the Role of Housing. *Journal of Housing and the Built Environment*, 2004/19. 67–90.; Kaliopa DIMITROVSKA ANDREWS: Mastering the Post-Socialist City: Impacts on Planning the Built Environment. In: F. E. I. HAMILTON–K. DIMITROVSKA ANDREWS–N. PICHLER–MILANOVIĆ (eds.): *Transformation of Cities in Central and Eastern Europe: Towards Globalization*. United Nations University Press, Tokyo–New York–Paris, 2005. 153–186.

¹¹⁶ CSIZMADY Adrienne: I. m. 205–213. Egy-egy nagypaneles lakótelep gettósodása előfordulhat, de ez általában helyi, speciális okokra vezethető vissza. A magyarországi, miskolci avasi lakótelep kríziszónává válása annak köszönhető, hogy egy korábbi roma szegénytelep felszámolását követően az ottani lakosságot az Avasra költöztették át, és ez feltartóztathatatlan folyamatokat indított el.

¹¹⁷ JANA TEMELOVÁ et al.: I. m.

renoválása tovább javított számos panellakótelep lakásállományának értékén.

Másrészt a lakótelepek etnicizálódása és stigmatizálódása Közép- és Kelet-Európában nem, vagy sokkal kevésbé következett be, mint Európa nyugatabbi és északnyugati régióiban. A késő 1970-es és az 1980-as években, akkor, amikor a nyugat-európai városok városszéli lakótelepei sok helyütt kezdtek etnikailag és kulturálisan is elkülönülő, jelentős számú bevándorlónak otthont adó zónákká válni, Közép- és Kelet-Európában még elhanyagolható volt a bevándorlás, és annak mértéke – bár megélénkült és új elemekkel gazdagodott – a rendszerváltás után, az 1990-es években is messze alatta maradt a nyugat-európai szintnek (Nyugat-Európába Németországot és Ausztriát is beleértve).¹¹⁸ Ezen a visegrádi országok, majd Románia és Horvátország EU-csatlakozása sem változtatott nagyságrendileg,¹¹⁹ bár 2010 körül már tapasztalhatók voltak annak jelei, hogy az Európán kívülről vagy az európai ügynevezett harmadik országokból érkezők a kelet-közép-európai, volt szocialista EU-tagországokat is kezdik egyre inkább bevándorlási célpontnak tekinteni.

Emellett a kelet-közép-európai államok fővárosainak és nagyobb városainak hatóságai – talán épp a nyugat-európai tapasztalatok hatása alatt – igyekeztek elkerülni azt, hogy e városokban etnikai enklávék alakuljanak ki. Ha jöttek is létre etnikai-nemzeti csoportok tömörülései egyes kerületekben, azok általában nem a szociális lakáspolitikát következtében, hanem spontán alakultak ki, és egy-egy közösség tagjainak önkéntes döntésén alapultak, illetve alapulnak ma is (például egy-egy etnikai vagy nemzeti származásközösséget alkotó csoport tagjai – például kínaiak, vietnámiak, különböző közel-keleti arab országokból származók – egyazon kerületben, egymás relatív közelségében vásárolnak vagy bérelnek ingatlanokat, olykor üzleti

¹¹⁸ Magyarországra lásd TÓTH Pál Péter: A nemzetközi vándorlás szerepe a magyar népességfejlődésben (47–119., különösen 108–110.); JANKY Béla: Magyarok és külföldiek, jövevények vagy idegenek (199–225.) és DÖVÉNYI Zoltán: A Magyarországot érintő nemzetközi vándorlás területi jellemzői (121–147.). In: TÓTH Pál Péter (szerk.): *Bevándorlás Magyarországra*. Lucidus Kiadó, Budapest, 2006.

¹¹⁹ DÖVÉNYI Zoltán: I. m. 133.

tevékenységük közelében). A lakóhelyválasztást és az egyes kerületekbe való koncentrálódást a lakbérek és ingatlanárak nagysága is befolyásolja.¹²⁰ Ugyanakkor az egyes migráncsoportok között jelentős különbségek mutathatók ki integrációjukat tekintve,¹²¹ és ez adott esetben térbeli, lakóhelyi stratégiákat is befolyásolja.

Történelmi városnegyedek az 1990-es évektől Nyugaton és Keleten: „a belváros reneszánsza” és társadalmi átalakulásai

Nyugat-Európában az 1990-es évektől váltak érzékelhetővé azok a folyamatok, amelyeket a szakirodalom összefoglalóan reurbanizáció néven szokott említeni. A reurbanizáció fogalma a nagyvárosok újjászületését, a népesség lakóhelyi preferenciáiban bekövetkezett változást írja le; a nagyvárosok vonzereje különféle okoknak köszönhetően újból megnő, s ennek következtében az elvándorlás is csökken, illetve visszafordul, azaz a városok lakosság száma abszolút számokban ismét nőni kezd.¹²² E folyamatban fontos szerepet játszott – az 1973-as olajválsággal kezdődő, elhúzódó krízist követően – számos nyugat-európai nagyváros gazdaságának talpra állása az 1980-as évektől kezdve; ám ez a gazdasági fellendülés már más forrásból táplálkozott, mint az 1950-es és 1960-as évekbeli boom, ugyanis az új munkahelyek többsége már nem az iparban, hanem a tercier szektorban jött létre. A korábbi ipari tevékenység leépülése nyomán számos volt iparváros – vagy azelőtt jelentős iparral rendelkező, de összetett funkciókkal bíró nagyváros – kereste és találta meg új szerepkörét az 1990-es években a szolgáltatások, az oktatás, a kultúra, a turizmus fejlesztése révén.

A történelmi városnegyedek 1990-es és 2000-es években lezajló megújulása, bár a reurbanizációnak nem egyedüli kompo-

¹²⁰ ÖRKÉNY Antal–SZÉKELYI Mária: *Az idegen Magyarország. Bevándorlók társadalmi integrációja*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2010. 46.

¹²¹ Magyarországra lásd uo. 95.

¹²² A 20. századra jellemző urbanizációs folyamatok, köztük a reurbanizáció folyamatának összefoglalását lásd például Tony CHAMPION: I. m. 143–161.

nense, jelentősen hozzájárult ahhoz Európa minden régiójában; ezért mindenképpen érdemes neki külön teret szentelni.

A már korábban megindult városrehabilitáció eredményeinek is köszönhetően Nyugat-Európában az 1980-as évektől megfordulni látszottak az addigi trendek. Az 1990-es évekre egyre több belvárosi zóna kezdett ismét felértékelődni és bizonyos csoportok által kedvelt lakóterületté válni. A várostörténetben, urbanisztikában és városszociológiában az ezredfordulóra egyre gyakrabban bukkant fel a „belváros reneszánszának” fogalma.¹²³

A belső városnegyedek megújulásában fontos szerepet játszott az a korábban már említett tény, hogy az 1970-es évek közepére Nyugat-Európában a nagyvárosok népességnövekedése megállt, sőt, számos esetben stagnálás vagy csökkenés következett be. Ez is szerepet játszott abban, hogy a háborút követő lakáshiányt mennyiségi értelemben legkésőbb az 1970-es évek végére mindegyik nyugat-európai országban sikerült kiküszöbölni, és így intenzívebb figyelmet lehetett fordítani a belső, történelmi városnegyedekre. A belvárosok, illetve az azokhoz közel eső egyes régi negyedek felértékelődése gyakran függött össze az ott lezajlott revitalizációval, és a kettő társadalmi kísérőjelenségeként – más értelmezésben következményeként – megindult a történelmi városnegyedek egy részében a dzsentrifikációnak nevezett folyamat.

Dzsentrifikációról akkor beszélünk, amikor leromlott állapotú, alacsony státuszú lakosság által lakott, régi, általában belvárosi vagy a városközponthoz közeli negyedek jelentős fizikai megújuláson esnek át, és ezzel összefüggésben társadalmi összetételük is átalakul: megindul a magasabb jövedelmű, jobban képzett, magasabb státuszú lakosság beköltözése, miközben a szegényebb, iskolázatlanabb, gyakran bevándorlókból, különféle etnikai kisebbségek tagjaiból álló lakosság fokozatosan kiszorul az adott területről.¹²⁴

¹²³ Lásd például Harald BODENSCHATZ (Hrsg.): *Die Renaissance der Mitte. Zentrumsbau in London und Berlin*. Verlagshaus Braun, Berlin, 2005; vagy Friedrich LINGER: I. m. 488.

¹²⁴ A dzsentrifikáció jelenségének leírására lásd Neil SMITH–Peter WILLIAMS (eds.): *Gentrification of the City*. Allen & Unwin, Boston, 1986; Neil SMITH: *The*

A régi slumok, lepusztult lakónegyedek, vagy esetleg vegyes funkciójú, bérkaszárnnyakkal vegyes, használaton kívül került volt ipari területek hanyatlásának visszafordítása, revitalizációja lehet tudatos várospolitikai eredménye, amennyiben például egy város vezetése kezdeményezi és irányítja egy belvárosi terület rehabilitációját (leggyakrabban magáncégek bevonásával). Lehet azonban az ingatlanpiaci szereplők által befolyásolt, többé-kevésbé spontán folyamat is; ebben az esetben az ingatlanbefektetők, felismerve a lehetőségeket egy leromlott, de központi helyen fekvő városrészben, elkezdenek ingatlanokat vásárolni, azokat felújítani, vagy esetleg nagyobb fejlesztéseket végrehajtani, érzékelve a területi iránt mutatkozó érdeklődést, és egyben ösztönözve is azt.

A belvárosi vagy belvárosközeli negyedekhez való vonzódás, az ottani lakóhelyválasztás nem minden társadalmi csoportra jellemző egyformán; a belvárosi életformát elsősorban fiatal vagy relative fiatal egyedülállók, még gyermektelen párok, vagy olyan idősebb emberek preferálják, akik gyermekeiket már felnevelték, és újra élvezni szeretnék a nagyváros nyújtotta – például kulturális – előnyöket, illetve akik szabadulni szeretnének az elővárosi ingázástól. Mérsékelt jövedelmű, idősebb egyedülállók anyagi és kényelmi okokból is voksolhatnak a belvárosba költözés – vagy a belvárosban maradás – mellett. Számos esetben olyan középgenerációhoz tartozó családok emberek – gyakran értelmiségiek – is dönthetnek így, akik értékrendjük, kulturális preferenciáik miatt kimondottan az urbánus életformát részesítik előnyben. A klaszszikus dzsentifikációs modellek szerint¹²⁵ a dzsentifikálódó területeknél gyakori, hogy az adott városrészben első fecskékként művészek, diákok, fiatal értelmiségiek jelennek meg, jellemzően akkor, amikor a fizikai megújulás még csak megindulóban van, és a lakberek, illetve ingatlanárok egyelőre relatíve alacsonyak (ugyanaz vonzza azokat a befektetőket és ingatlanfejlesztőket is, akik meglátják az adott, egyelőre még nem túl vonzó városnegyed

New Urban Frontier. Gentrification and the Revanchist City. Routledge, London–New York, 1996; a világ különböző nagyvárosaiban megfigyelhető folyamat variációira lásd Rowland ATKINSON–Gary BRIDGE (eds.): *Gentrification in a Global Context: The New Urban Colonialism.* Routledge, London–New York, 2005.

¹²⁵ Lásd Neil SMITH–Peter WILLIAMS: I. m.

fekvésében és épületeiben rejlő fejlődési potenciált). A területre érkező későbbi új beköltözők már jellemzően jól képzett, jól fizetett, fiatal, mobil középosztálybeliek. Az ő szemükben a régi városrész értékét és eleganciáját annak történelmi jellege, építésze, hangulata adja; számukra – életformájuk miatt – rendkívül fontos továbbá a város központjához való közelség.

Gyakori az is, hogy a dzsentrifikálódó negyedekben különféle kreatív iparágak, műtermek, építészirodák, design-stúdiók, valamint igényesebb és sajátos igényű közönséget kiszolgáló kisebb éttermek, kávézók és üzletek telepsznek meg – nemegyszer úgy, hogy a régi lakosságot kiszolgáló hagyományos boltok és vendéglátóhelyek is megmaradnak még egy darabig.¹²⁶ Ez azt is jelenti, hogy a modernista kánon egyik alapelve, a lakóhely, munkahely, pihenés, szórakozás és fogyasztás helyszíneinek a várostervezésben is érvényesített szigorú különválasztása ismét átadja a helyét egy olyan, organikusabb városi miliőnek, amely sokkal inkább hasonlít a belvárosi negyedek második világháború előtti világára: arra a világra, amelyet a kisipar, kiskereskedelem és lakófunkciók szimbiózisa és a nyilvános terek, az utca és a közterek intenzívebb közösségi használata jellemzett.

A fizikai rehabilitáció következtében jelentősen javul a lakónegyed színvonala, ami az ingatlanárak és lakbérek emelkedését eredményezi. Ezzel összefüggésben a terület lakossága fokozatosan kicserélődik. Tisztán piaci körülmények között ez a társadalmi átalakulás radikális is lehet; de a városvezetés által irányított rehabilitációnak is lehet célja az alacsony státuszú lakosság tudatos kiszorítása egy adott területről. A városi szegénység és az azzal járó társadalmi problémák ezáltal nyilván nem szűnnek meg, csak más városnegyedekbe helyeződnek át. Mindezek miatt a dzsentrifikáció – és legfőképpen a tudatos dzsentrifikációs politika – megítélése igen ellentmondásos; a folyamat erőteljes kritikát váltott ki már az 1980-as évek fordulóján is.¹²⁷ Részben e kritikák hatására jelent meg az utóbbi évtizedekben a szociális városrehabilitáció gyakorlata: ennek célja leromlott, alacsony

¹²⁶ Friedrich Lenger: I. m. 503.

¹²⁷ Jellemző Neil Smith egyik fejezetének címe: *Is Gentrification a Dirty Word?*, illetve a fejezet okfejtése. Lásd Neil Smith: I. m. 30–50.

presztízsű negyedek megújítása oly módon, hogy az ott élő lakosság ne cserélődjön ki, a megújuló helyi – szociális, kulturális stb. – intézmények pedig a helyben maradó közösség szükségleteit szolgálják, hozzájárulva a közösségi kapcsolatok erősödéséhez.

E folyamatok tehát Nyugat-Európában jellemzően az 1980-as években indultak meg, és az 1990-es, illetve 2000-es években teljesedtek ki. Az olyan városnegyedek, mint London Notting Hill nevű városrésze, vagy Berlin Prenzlauer Berg nevű negyede a dzsentrifikáció paradigmaticus példáivá váltak.¹²⁸ A használaton kívül került kikötőnegyedek rehabilitációja nyomán a „waterfront” sok helyütt – Londonban, Amszterdamban, Hamburgban vagy Barcelonában – divatos és a fiatalabb városi középrétegek, illetve felső középosztály által keresett lakózónává vált, ami a kikötőket körülvevő korábbi munkásnegyedek erőteljes dzsentrifikálódását eredményezte.¹²⁹

Nemcsak a kikötők, hanem más ipari zónák rehabilitációja is megindult a dezindustrializáció nyomán feleslegessé vált és hosszú időn át kihasználatlan, pusztuló „rozsdaovezetekben”. A volt ipari területek újrahasznosítása sokféle módon történhetett: üzletinegyed- és irodaház-fejlesztések, bevásárlóközpont-építkezések, de lakónegyed-fejlesztések formáját is ölthette.¹³⁰ Az ipari épületek kulturális újrahasznosítása (színházként, múzeumként, kiállítóhelyként, kulturális központként, könyvtárként, egyetemi épületként) az 1990 utáni korszak jellegzetes törekvése, mely számos kreatív megoldást, igényes és ötletes épületekonstrukciót szült és szül ma is, az ipari örökséget az épített város megbecsült és integráns részévé avatva. Az ipari épületekből átalakított kulturális épületek majdnem mindig húzó hatással vannak egy adott városrész fejlődésére, növelik annak értékét és vonzerejét, és – főként ha körülöttük

¹²⁸ Matthias BERNT–Andrej HOLM: Explaining the Substance and Style of Gentrification: Berlin's »Prenzlberg«. In: Rowland Atkinson–Gary Bridge (eds.): I. m.; Friedrich LINGER: I. m. 500.

¹²⁹ Uo. 501. Építészeti-városrendezési szempontból Amszterdam dokkrehabilitációs területéről lásd KÖRNER ZSUZSA–NAGY MÁRTA: I. m. 126.; Frankfurt am Main Westhafen-kikötőnegyedének újjáépítéséről uo. 127.

¹³⁰ Lásd KISS ÉVA: Budapest ipari területei az utóbbi évtizedben. *Tér és Társadalom*, 2009/2. 69–85.

lakónegyed-rehabilitáció vagy -fejlesztés is zajlik – közvetve hozzájárulnak környezetük presztízsének javulásához, s ezáltal az ott végbemenő társadalmi átalakuláshoz is.

A revitalizáció és a társadalmi differenciálódás forгатókönyvei Kelet-Közép-Európa belső városnegyedeiben 1990 után

A volt szocialista fővárosokban az 1980-as és 1990-es évek fordulójáig sem a nagy területre kiterjedő városrehabilitáció nem volt jellemző, sem az ennek nyomán bekövetkező nagyarányú társadalmi változásokra nem volt példa (bár kísérleti tömb-rehabilitációs projektek zajlottak már az 1980-as években, és ezek nyomán az adott lakóterületen egyfajta „szocialista dzsentifikáció” is kimutathatóvá vált¹³¹). Tíz-tizenöt évvel később azonban már érzékelhető volt ezeknek a folyamatoknak a nagyobb arányú kibontakozása.

A rendszerváltás utáni politikai, közigazgatási és ingatlanpiaci átalakulások a közép-kelet-európai poszt szocialista nagyvárosokban sokféle formát ölthettek az önkormányzatiság különféle modelljeitől kezdve a privatizáció országonként eltérő gyakorlatáig bezárólag.¹³² Ezzel összefüggésben a történelmi városnegyedek

¹³¹ József HEGEDŰS–Iván TOSICS: Gentrification in Eastern Europe: The Case of Budapest. In: Jan VAN WEESEP–Sako MUSTERD (eds.): *Urban Housing for the Better-Off: Gentrification in Europe*. Stedelijke Netwerken, Utrecht, 1991. 124–137.; CSÉFALVAY Zoltán: Várospusztulás és felújítás, 1945–1989. In: Elisabeth LICHTENBERGER–CSÉFALVAY Zoltán–Michaela PAAL: I. m. 44–45.

¹³² A privatizáció folyamatára és az ingatlanprivatizáció különféle mintáira lásd például Peter MARCUSE: Privatization and its Discontents: Property Rights in Land and Housing in the Transition in Eastern Europe, valamint Raymond J. STRUYK: Housing Privatization in the Former Soviet Bloc to 1995. Mindkettő in: Gregory ANDRUSZ–Michael HARLOE–Iván SZELENYI (eds.): *Cities after Socialism. Urban and Regional Change and Conflict in Post-Socialist Societies*. Blackwell Publishers, Oxford, 1996. 119–213. Az önkormányzatiság formáira lásd HEGEDŰS József: A nagyvárosi kormányzatok és az önkormányzati rendszer. In: CSANÁDI Gábor–CSIZMADY Adrienne (szerk.): *Társadalom – tér – szerkezet*. ELTE TáTK Városi és Regionális Kutatások Központja, Budapest, 2008. 59–77. Az önkormányzat Budapesten létrejött, kétszintű modelljéhez lásd CSÉFALVAY Zoltán: Piac és önkormányzat a rendszerváltás után. In: Elisabeth LICHTENBERGER–CSÉFALVAY Zoltán–Michaela PAAL: I. m. 47–76.

megújulásának is számos forгатókönyve lehetett;¹³³ ahol például – mint Prágában és Csehszlovákia, illetve utódállamai más városaiban – az úgynevezett restitúció gyakorlatát követték,¹³⁴ azaz a lakóépületek azoknak a háztulajdonosoknak (vagy örököseiknek) a tulajdonába kerültek vissza, akiktől azokat annak idején az államosításkor elvették, ott általában hamarabb ment végbe az épületek megújulása, már csak azért is, mert a „restituált” belvárosi ingatlanvagyon a régi-új tulajdonosok gyakran adták el rövid időn belül befektetőknek vagy cégeknek, intézményeknek.¹³⁵ Ahol viszont domináns vagy kizárólagos volt a korábban állami, 1990 után önkormányzati lakások egyenkénti privatizációja (mint Budapesten), ott az így létrejövő, igen fragmentált tulajdonviszonyok, az érdekegyeztetés nehézségei és az új tulajdonosok tőkehiánya miatt hosszan elhúzódhatott vagy évtizedeken át el is maradhatott a történelmi városnegyedek épületeinek felújítása.

A nagyobb, gyakran még a szocializmusban előkészített városrehabilitációs koncepciókat egyes helyeken folytatták, más helyeken nem. Budapesten az 1990-ben létrejött kétszintű önkormányzati rendszerben például a kerületek nagy fokú autonómiára tettek szert városgazdálkodási és fejlesztési téren is, ezért az egyes kerületeken, azok önkormányzatán és polgármesterein múlt, hogy milyen privatizációs politikát folytatnak, és mit kezdenek az adott kerület önkormányzati tulajdonba került épületállományával. Budapest egyes kerületeiben, így például a IX. kerület Nagykörúton kívüli részén, a Középső-Ferencvárosban végbe-

¹³³ Budapest esetére lásd SOMOGYI Eszter–SZEMZŐ Hanna–TOSICS Iván: Városrehabilitáció kétszintű önkormányzati rendszerben: budapesti sikerek és problémák (1994–2006). In: ENYEDI György (szerk.): *A történelmi városközpon-tok...* I. m. 69–91.

¹³⁴ A restitúció különböző posztoszocialista országokban kialakított gyakorla-tára lásd Klaus OFFE: *Varieties of Transition: The East European and East German Experience*. Polity Press, Cambridge, 1996. Főként az 5. (Disqualification, Retribution, Restitution: Dilemmas of Justice in Post-Communist Transitions) és a 6. fejezet (The Morality of Restitution: Reflections on Some Normative Questions Raised by the Transition to Private Economy), 82–104. és 105–130.

¹³⁵ Luděk ŠYKORA: Office Development and Post-Communist City Formation: The Case of Prague. In: Kiril STANILOV (ed.): *The Post-Socialist City: Urban Form and Space Transformations in Central and Eastern Europe after Socialism*. Springer Verlag, Dordrecht, 2007. 117–146.

ment egy olyan átfogó, zónaszerű, nagy területre kiterjedő rehabilitáció, amelyet egy vegyes, részben önkormányzati tulajdonú, részben magánvállalatok tulajdonában lévő cég, a SEM IX. irányított,¹³⁶ más belső kerületekben, így például az Erzsébetvárosban nem került sor átfogó rehabilitációra, illetve csak néhány háztömbnyi területen, és ott is ellentmondásos módon, számos vitát és örökségvédő szervezetek tiltakozását kiváltva.

Másutt nagyobb konszenzus mellett, sikeresen zajlott le egy-egy akcióterületen a közterek, lakóházak és az ott található középületek – például egyetemi épületek és templomok – megújulása, és az eredmény egy minden tekintetben élhető, életteli, gyalogosbarát, a régi városképet és hangulatot sikeresen megőrző városi táj lett (például a VIII. kerületi Mikszáth Kálmán tér és környéke). Megint másutt a tervezők visszatértek a radikális rekonstrukció módszeréhez, azaz tevékenységük és a nagyarányú bontások nyomán a felismerhetetlenségig átalakult a rehabilitált terület arculata (például Budapesten a VIII. kerületi Corvin-negyedben). Az alkalmazott módszerek, legalábbis a fejlesztők szerint, sokszor azon múltak, hogy mennyire volt leromlott egy adott terület épületállománya, azaz mekkora hányadot tettek ki az adott területen a műszakilag aránylag jó állapotú, megmentésre érdemes, illetve műszakilag elavult, rossz minőségű épületek. Szociális rehabilitációra is volt példa Budapesten: a VIII. kerületi Magdolna-negyedben.¹³⁷

A fentiek fényében érthető, hogy Budapest, illetve általában a közép-kelet-európai nagyvárosok belső kerületeiben a rendszerváltás utáni társadalmi átalakulások sem egyféle forgatókönyv szerint zajlottak le, hanem sokféle formát ölthettek.¹³⁸

¹³⁶ LOCSMÁNDI Gábor: Városmegújítás a Ferencvárosban. In: GÖTZ Eszter (szerk.): *Ferencváros hazatalál. A Középső-Ferencváros rehabilitációjának története*. Ráday Könyvesház, Budapest, 2007. 9–80.

¹³⁷ BERTA Mónika: „Szociális városrehabilitáció Budapesten.” Okok, eszközök, kérdések. (2005. január 28.) Forrás: <http://www.vki.hu/~tfleisch/~humanokologia/dolgozatok/berta-monika-szocrehab.pdf>. (Letöltve: 2020. 12. 02.)

¹³⁸ LUDÉK SÝKORA: Gentrification in Post-Communist cities. In: ROWLAND ATKINSON–GARY BRIDGE (eds.): *Gentrification in a Global Context. The New Urban Colonialism*. Routledge, New York, 2005. 91–106.

A legszembetűnőbb átrendeződés ott ment végbe, ahol teljes épületek sokasága cserélt gazdát, és ahol ezért a legközpontibb terület rövid idő alatt erőteljesen megújult, mint Prága óvárosában. Ott ezt a folyamatot az is siettette, hogy a prágai óváros, a Staré Město világörökségi helyszínné vált és jelentős fejlesztési forrásokhoz jutott.¹³⁹ A prágai óváros fizikai megújulásával és az ottani kereskedelmi, turisztikai funkciók térnyerésével párhuzamosan a terület dzsentrifikációja is végbement. Az 1990-es évek végére erről a területről gyakorlatilag kiszorultak az „öslakosok”, és a magas ingatlanárak, bérleti díjak miatt ugrásszerűen megnőtt a külföldi lakosok, főként a multinacionális vállalatoknál, nemzetközi intézményeknél vagy kulturális területen dolgozó, magas jövedelemmel rendelkező nyugat-európaiak és észak-amerikaiak aránya.¹⁴⁰ A város legbelső magja másutt is értékes területté vált, nemcsak a jó fekvés és a turisztikai érték miatt, hanem amiatt is, hogy a belső városmagokban erőteljesen megindult a citysedésnek nevezett folyamat, azaz a belső városmag egyre inkább üzleti, kereskedelminegyed-jelleget öltött, üzleti célra használt épületek és közintézmények jelentős arányával, a lakófunkciók visszaszorulásával.

Budapest történelmi kerületeiben a társadalmi átalakulásoknak szintén sokféle mintázata alakult ki.¹⁴¹ A zónaszerű városfelújítás és az új építésű társasházak nagy száma miatt nagyarányú társadalmi átalakulásra – eléggé egyértelmű és rövid időn belül lezajlott dzsentrifikációra – került sor például a már említett Középső-Ferencvárosban. A középső-ferencvárosi rehabilitációt az ott lezajlott – lényegében irányított lakosságcsereként is felfogható – társadalmi folyamatok miatt érték kritikák.¹⁴² A Belső-Erzsébetvárosban a társadalmi átrendeződés

¹³⁹ A prágai óváros világörökségi aspektusairól – a bécsi és budapesti világörökségi helyszínekkel való összehasonlításban – lásd SONKOLY Gábor: *Bolyhos tájaink. A kulturális örökség történeti értelmezései*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2016.

¹⁴⁰ Uo. 94–95.

¹⁴¹ Zoltán KOVÁCS–Reinhard WIESSNER–Romy ZISCHER: Urban Renewal in the Inner City of Budapest: Gentrification from a Post-Socialist Perspective. *Urban Studies*, 2013/1. 22–38.

¹⁴² Lásd BERTA Mónika: I. m. 4–5.

lassabban, akadozva és jórészt spontánul zajlott,¹⁴³ csak egy-egy kisebb területet érintettek jelentős átépítések, így az eredeti lakosoknak – jelentős részben időseknek – jóval nagyobb hányada maradt helyben.

A történelmi városnegyedek fejlődési potenciálját és ingatlanpiaci értékét nagyban befolyásolja az, hogy mennyire esnek közel a legbelső városmaghoz. A városközpontozóhoz való közelség – legalábbis elvileg – mindegyik történelmi kerület belső részét önmagában is arra predesztinálja, hogy dimanikusan fejlődjön. Kovács Zoltán kutatásai azt mutatják, hogy a pesti történelmi városmag esetében nem ugyanazok a tendenciák jellemzőek a kerületek (VI., VII., VIII., IX.) Belvároshoz közeli, illetve attól távolabb eső (lényegében a Nagykörúton belüli, illetve azon kívül eső) részein. A belső zónákra kisugárzik a szűkebb értelemben vett Belváros (azaz az V. kerület) citysedésének hatása: jellemző például az üzleti funkciók fokozott megtelepedése, akár rejtett formában is.¹⁴⁴ A belső kerületrészek vonzerejét szintén növeli az ott található kulturális és oktatási intézmények, valamint szórakozóhelyek nagy száma; idegenforgalmi értelemben is értékesek a központi fekvés és a turisták számára fontos látnivalók vagy azok gyalogos megközelíthetősége miatt.

Ezzel párhuzamosan ugyanakkor ugyanezeknek a kerületeknek a külső zónáira erőteljesebben jellemző a slumosodás és a

¹⁴³ CSANÁDI Gábor–CSIZMADY Adrienne–KÖSZEGHY Lea–TOMAY Kyra: Belső-erzsébetvárosi rehabilitáció. *Tér és Társadalom*, 20. 2006/1. 73–92.; CSANÁDI Gábor–CSIZMADY Adrienne–OLT Gergely: *Átváltozóban*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest, 2012. Le kell azonban szögezni, hogy az itt idézett, lassan egy évtizede vagy annál is régebben lezajlott városszociológiai kutatások óta is folyamatosan változik a helyzet. Egyrészt a helybeli idősok elhalálózása nyomán lassan, de biztosan cserélődik ki és fiatalodik meg a Belső-Erzsébetváros lakossága. Másrészt a 2000-es, 2010-es évekre a turizmus és vendéglátás elsődrendű – és a helybeli lakosok által korántsem üdvözölt – városnegyed-formáló erővé lépett elő (lásd a VII. kerületi „bulinegyed” körüli vitákat), aminek következtében jelentősen megnőtt az olyan, jövedelemszerzés céljából vásárolt, turistáknak vagy külföldi diákoknak kiadott lakások száma, melyek tulajdonosai nem vagy nem feltétlenül laknak a kerületben.

¹⁴⁴ KOVÁCS Zoltán: I. m. 2007. A üzleti funkciók kevésbé látható terjedését Kovács azáltal ragadta meg, hogy az általa és munkatársai által felmért lakásállomány mekkora százaléka szolgál üzleti (például irodai) célokat, és nem lakófunkciókat.

leszakadás; a külső és belső zónák között egyre nagyobb társadalmi különbségek mutatkoznak.

A mobilitás és polarizálódás kora: további térbeli-társadalmi egyenlőtlenségek a poszt szocialista országok nagyvárosaiban

A korábbinál szembetűnőbb társadalmi differenciálódás mind-egyik poszt szocialista nagyvárosban lejátszódott az elmúlt harminc évben,¹⁴⁵ és a társadalmi egyenlőtlenségek mindenütt láthatóbbá váltak a városi térben – illetve a városok tágabb vonzáskörzetén, az agglomeráción belül.

Előzőleg a szocialista országok nagyvárosaiban még nem voltak jellemzőek a kirívó térbeli társadalmi különbségek, bár a későbbi, 1990 utáni bajok csírái és a szegregáció bizonyos jelei már ekkor felfedezhetők. Az egyes városnegyedek presztízse természetesen már a szocializmusban is eltérhetett, és a hatalom birtokosai, a nőmenklatúra tagjai, a politikailag jól pozicionált és/vagy értelmiségi foglalkozású csoportok a magasabb státuszú városnegyedek, lakóövezetek – Budapesten jellemzően a budai kerületek, különösen a budai hegyek – felé orientálódtak.¹⁴⁶ A szegénység és a szociálisan hátrányos helyzetű rétegek bizonyos városrészekbe való koncentrálódása is megindult,¹⁴⁷ nem kis részben az állami-tanácsi lakáspolitikai és lakáskiutalási gyakorlat következményeképpen. De a különféle jövedelmű, foglalkozású és státuszú csoportok mégis sokkal egyenletesebben oszlottak el a keleti blokkbeli városok terében, mint a nyugati or-

¹⁴⁵ Példa gyanánt: öt közép- és kelet-európai poszt szocialista nagyvárosban (Szentpétervárott, Budapesten, Vilniusban, Lipcsében és Szófiában) vizsgálja a térbeli-társadalmi differenciálódást Isolde BRADE–Günter HERFERT–Karin WIEST: *Lull Before the Storm? Recent Trends and Future Prospects of Sociospatial Differentiation in Urban Regions of Central and Eastern Europe. Cities*, 2009/26. 233–244.

¹⁴⁶ Ivan SZELENYI: *Urban Inequalities under State Socialism*. Oxford University Press, Oxford, 1983.

¹⁴⁷ TOMAY Kyra: *Slumosodás és városrehabilitáció Budapesten. Tér és Társadalom*, 2006/1. 95.

szágokban, már csak azért is, mert a szuburbanizáció még nem vonta ki a középosztályokat a nagyobb városok teréből.

Továbbá, mint arról már esett szó, a nyugat-európai országokkal ellentétben a külföldiek bevándorlása Közép- és Kelet-Európa szocialista államaiban egészen minimális volt, ezért nem jöttek létre bevándorlónegyedek, és sem az etnikai szegregáció, sem a szegénység etnicizálódása nem vált olyan mértékűvé, mint ahogy az számos nyugat-európai városban történt.¹⁴⁸ Ahol mutatkoztak ennek jelei, ott a térbeli szegregálódás, valamint az etnikai hovatartozás és a hátrányos helyzet összefonódása elsősorban a városokban élő cigányságot érintette, de korántsem általános jelleggel.

A rendszerváltást követően, a lakóingatlanok tömeges privatizációja és a valódi lakáspiac kialakulása nyomán azután sokkal szabadabbá vált a lakásforgalom, és erőteljesebbé a térbeli mobilitás a volt szocialista országok városaiban is. Ennek következtében felgyorsult és a korábbinál sokkal láthatóbbá vált a térbeli szegregálódás,¹⁴⁹ a különféle jövedelmi és státuscsoportok a korábbinál sokkal érzékelhetőbb módon orientálódtak az alacsonyabb, átlagos vagy magas presztízsű városrészek felé.

Közép- és Kelet-Európában a szocialista rendszerek összeomlása után az állami, önkormányzati lakótelep-építés gyakorlatilag megszűnt. Hosszú távon komoly gondok forrásává vált a szociális lakásépítés hiánya; az önkormányzatok szociális lakás-gazdálkodása az 1990-es évektől kezdve jórészt abban merült ki, hogy a tulajdonukban maradt (a privatizáció során el nem kelt), régi épületekben, elavultabb negyedekben található alacsony komfortfokozatú lakásokat adták bérbe szociális bérlakásként. Ez oda vezetett, hogy a szegénység és a szociális problémák a legrosszabb állapotú, már a rendszerváltás előtt is alacsony presztízsű régi kerületrészekbe, városnegyedekbe koncentráálódtak,¹⁵⁰ így azok slumosodása, egyes körzeteik gettósodása hamarosan nyílt problémaként jelentkezett.

¹⁴⁸ Friedrich LINGER: I. m. 486.

¹⁴⁹ Az ezredforduló utáni állapotra lásd LADÁNYI János: *Lakóhelyi szegregáció Budapesten*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2008.

¹⁵⁰ TOMAY Kyra: I. m.

A megnövekedett térbeli differenciálódás jele volt az is, hogy az 1990 utáni évtizedben a posztszocialista nagyvárosokból komoly elvándorlási mozgalom indult meg a peremvárosok és -falvak, azaz az agglomeráció települései felé. A rendszerváltás után nagyrészt elhárultak a tömeges térbeli mobilitást gátló, 1990-ig fennálló akadályok, és a megváltozott feltételek közepette a szuburbanizáció a korábbinál sokkal nagyobb léptékben kezdett kibontakozni a volt szocialista országokban is.¹⁵¹

Nemcsak az autótulajdonlás vált a korábbinál tömegesebbé, és a motorizáció gyorsult fel, hanem a tulajdonviszonyokban és az ingatlanpiac szerkezetében is alapvető változások mentek végbe. Ennek köszönhetően jellemzően 1990 után, az ingatlanprivatizáció lezajlását követően vált sokak számára lehetővé az, hogy városi lakás eladása révén tegyenek szert nagyváros környéki telek, illetve ház vásárlásához szükséges tőkére. A nagyobb városok agglomerációiban a szuburbán ingatlanvásárlás robbanásszerű növekedésen ment keresztül; ugyanakkor a közúti és vasúti infrastruktúra ezt sokáig, akár évtizedekig sem követte, számos nehézséget és jelentős környezetterhelést okozva az agglomeráció korábban zöld zónáiban és nyaralóövezeteiben.

Ekkor vált gyakorivá a volt szocialista országokban az is, hogy a várostól nem túl távol eső – mintegy hatvan kilométeren belüli – nyaralóövezetek házait elkezdtek átépíteni és állandóan lakott, szuburbán otthonokként használni.

Amint arra Németh Szandra rámutat, a szocialista korszakban a nyaralók (dácsák stb.) nagy népszerűségnek örvendtek a keleti blokk minden országában, de megmaradtak a hétvégi szabadidő-eltöltés és a nyaralás helyszínének. Azaz nem, vagy ritkán váltak állandóan lakott szuburbán otthonokká; igaz, ugyanebben az időszakban Nyugat- és Északnyugat-Európában is elsősorban a hétvégi és a nyári kikapcsolódás céljait szolgálták a második otthonok.¹⁵² A rendszerváltás után viszont a közép-kelet-európai országokban gyakran öltöttek ilyen funkciót a nyaralók: gyakran a családi vikendház téliesítésével vagy átépítésével

¹⁵¹ Kiril STANILOV–Luděk ŠŤKORA (eds.): *Confronting Suburbanization*. I. m. 1–32.

¹⁵² NÉMETH Szandra: I. m. 198–206.

oldották meg a szülők a fiatalok lakáshoz juttatásának problémáját, vagy fordítva: költöztek ki oda maguk, átengedve városi lakásukat családot alapító gyermeküknek. Egy-egy válás vagy más családi krízis idején is jól jöhetett a családban egy olyan nyaraló, amely a nagyvárostól elérhető közelségben, húsz-hatvan kilométeres körzetben épült, különösen ha elővárosi vasútvonal közelében feküdt; ilyen esetben a nyaralót szintén elővárosi otthonná lehetett alakítani.

Mindenesetre a nyugat-európai szuburbanizációval kapcsolatban már említett *sprawl*, azaz az agglomerációs települések kontrollálhatatlannak tűnő burjánzása az 1990-es évektől kezdve már a közép- és kelet-európai nagyvárosok vonzáskörzetében is jelentkezett,¹⁵³ amiben az érintett helyi önkormányzatok földhasználati és településpolitikájának is nem csekély szerepe volt.

Az ezredfordulóra a térbeli szegregáció sajátos, Közép- és Kelet-Európában akkor még újdonságnak számító formái, a lakóparkok is megjelentek a régió nagyvárosaiban, illetve azok agglomerációjában.¹⁵⁴

Mindezeket a folyamatokat az is táplálta, hogy a rendszerváltástól kezdve a posztoszocialista országokban jelentősen nőttek a jövedelemkülönbségek. Amellett, hogy ezek nemcsak láthatóvá, hanem lassan megszokottá is váltak, a különféle társadalmi csoportok egyre inkább törekedtek arra, hogy társadalmi helyzetüket lakóhelyük megválasztásán és külső-belső megjelenésén keresztül is kifejezésre juttassák.

¹⁵³ A közép- és kelet-európai nagyvárosok környezetében jelentkező *sprawl* problémához lásd a Kiril STANILOV–Luděk ŠYKORA által szerkesztett kötet (2014) tanulmányait.

¹⁵⁴ A lakópark mint globális jelenség feldolgozására lásd CSÉFALVAY Zoltán: *Kapuk, falak, sorompók. A lakóparkok világa*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2009. Cséfalvay közép- és kelet-európai, valamint természetesen számos magyar példát is ismertet. A hazai, főként budapesti, illetve Budapest agglomerációjában épült 2000-es évekbeli lakóparkokat dolgozza fel továbbá CSIZMADY Adrienne: *A lakóteleptől a lakóparkig*. Új Mandátum Kiadó, Budapest, 2008.

Összegzés helyett

Hogyan lehet tehát Kelet-Közép-Európa városait jellemezni az 1945-től a 2000-es évekig tartó több mint fél évszázadban? Melyek azok a mozzanatok e régió városainak 1945 utáni fejlődésében, amelyek specifikusnak tekinthetők, és levezethetők-e ezekből a jelen sajátos problémái, jelenségei? Miben látja a szakirodalom a közép-európai urbanitás legfontosabb vonásait, a Nyugat-Európa, illetve Közép- és Kelet-Európa – más szóval a volt szocialista országok – különbségeit?

A második világháború, amely ebben a tanulmányban nemcsak kronologikus, hanem szimbolikus értelemben is kiindulópontként szolgált, kitörölhetetlen nyomot hagyott a régió városainak fejlődésében. Ám szembeszökő és drámai különbségek vannak a tekintetben, hogy a háború hol mekkora pusztulást okozott. A ma általunk ismert városok közötti különbségeket, városépítészeti sajátosságokat sok tekintetben közvetlenül a háborúra lehet visszavezetni; gondoljunk csak Varsó, Prága, Berlin vagy Budapest egymástól eltérő városképére és arculatára. Ugyanakkor a háború transzformatív hatása nem kizárólag a közép- és kelet-európai régióra volt jellemző; a háborús pusztítás más régiók egyes városainak történetében, fejlődésében, fizikai szövetük kontinuitásában is komoly törést okozhatott.

Sehol nem vezettek azonban a második világháború közvetlen és közvetett hatásai olyan mértékű társadalmi diszkontinuitáshoz, mint Kelet-Közép-Európában. A régió korábbi etnikai, nyelvi, kulturális sokszínűségének radikális eszközökkel vetett véget az egyneműsítő-kirekesztő állami politika, amely 1945 után a kollektív megtorlás, a kikényszerített migráció és az erőszakos asszimiláció eszközeit alkalmazva homogén nemzetállamok kialakítására törekedett. A háború és a holokauszt hatásaival együtt ez a legtöbb helyen a 19–20. század fordulóján még virágzó és a két világháború között is létező multikulturális városi társadalmak végét jelentette.

Ami a háború utáni városfejlődést illeti, Kelet-Közép-Európa szovjet érdekszférába került országain mély nyomot hagyott a szovjet rendszer. A sztálini Szovjetunió építészetének hatásai

nem mindenhol érvényesültek egyforma erővel, de ott, ahol a háború utáni városrekonstrukció egybeesett a szocialista realizmus uralmával, vagy ahol a várost maga az új rendszer hozta létre, a várost alapvető módon formálta saját képére az új rezsim esztétikája – ez történt például Varsóban vagy az új iparvárosokban. A későbbi városépítészetben is érvényesültek a szovjet hatások. Ugyanakkor, ahogy ebből a tanulmányból is kiderülhetett, számos, a hazai köztudatban a szocializmusnak tulajdonított sajátosság – így például a panellakótelepek építészete – nem, vagy nem kizárólag szovjet hatásra bontakozott ki Kelet-Közép-Európa szocialista országaiban; a nemzetközi modernizmus és a fordizmus korának technokrata városépítési gyakorlata olyan univerzális hatásként érvényesült, hogy az alól sem a Szovjetunió, sem a keleti blokk más országai nem vonhatták ki magukat.

Az államszocialista korszak városainak egy fontos problémakörét területi okokból nem tárgyaltam ebben a tanulmányban: jelesül a térszervezés és a köztereket formáló ideológia kérdését, holott az emlékművek, utcanevek és az új rezsim által a városi térben megjelenő hatalmi reprezentáció a korszak és a régió sajátosságai közé tartoztak. Azonban a tartósan arculatformáló várostervezéssel és építészettel ellentétben ezek az ideologikus elemek könnyebben elmozdíthatóak és ezért mulékonyabbnak bizonyultak, így már nincsenek velünk. Helyüket a rendszerváltás után elfoglalták az új utcanevek és új emlékhelyek, amelyek a városi térben gyakran a szocializmus idején elfojtott, eltagadott, tabusított történelmi eseményeknek és szereplőknek állítanak emléket.

Az államszocialista rendszerek lakás- és társadalompolitikája úgyszintén erős és máig ható jellegzetességeket alakított ki Közép- és Kelet-Európa városaiban. Ezek egyik következményeként sokáig viszonylag kismértékű maradt a szegregáció, és nem alakultak ki olyan erőteljes térbeli társadalmi egyenlőtlenségek, mint Nyugat-Európában; ezt jól példázza a lakótelepek sorsa, ami ebben a régióban 1990 után is másként alakult, mint Európa nyugati felében.

Miközben a nyugati nagyvárosok társadalmi arculatát 1990-re – illetve már jóval azt megelőzően – erőteljesen átformálta a külföldiek bevándorlása, Kelet-Közép-Európa szocialista országaiban ez a jelenség az 1980-as évek végéig alig volt érzékelhető. A bevándorlás a rendszerváltást követő évtizedekben is sokkal mérsékeltebb maradt, mint Nyugat-Európában; a térség országaiban európai uniós csatlakozása ugyan e tekintetben változásokat indított el, de ezeket jelentősen mérsékelte az, hogy a 2010-es évektől a régió különböző országaiban a helyi kormányok igyekeznek fékezni, korlátozni, illetve szelektíven kezelni a bevándorlást. Miközben Európa számos nagyvárosában már az 1970-es évektől jelentős hányadot ért el a külföldön születettek aránya, és – hogy messzire ne menjünk – a mai Bécs lakosságának 36,3%-a is Ausztrián kívül született,¹⁵⁵ Kelet-Közép-Európa volt szocialista fővárosai, bár nemzetköziesedésük érzékelhető, még mindig relative homogén városi társadalmaknak adnak otthont.

Az államszocialista rendszerekkel együtt járó gazdasági és tulajdonviszonyoknak is számos olyan következménye volt, amelyek a rendszerváltás után még sokáig hatással voltak, illetve máig hatással vannak a közép-kelet-európai városok arculatára. A rendszerváltás után a piaci viszonyok és önkormányzatiság kialakulása nyomán számtalan olyan változás történt, amelyek egy része kifejezetten helyi sajátosságként fogható fel. Az 1990-es években virágzó tranzitológia e tanulmányban is hivatkozott, városokkal kapcsolatos urbanisztikai, geográfiai és városszociológiai szakirodalma főleg ezekkel a kérdésekkel – a piacgazdasági átmenet, a privatizáció, a politikai átalakulások menetével, hatásaival és társadalmi következményeivel – foglalkozott.

A politikai átalakulások nyomán új önkormányzati rendszerek jöttek létre, ám az helyi sajátosság, hogy ezek – a közigazgatási struktúrával együtt – nagy változatosságot mutatnak. Ugyancsak sokféle foratókönyv szerint alakultak a régióban az 1990 utáni ingatlan-, illetve lakásprivatizáció mintái. Az e tanul-

¹⁵⁵ 2019-ben Bécs 1 897 491 lakosából 688 884, azaz 36,3% külföldön született. Lásd Bécs város hivatalos statisztikai oldalán a „Bevölkerung nach Geburtsland und Geschlecht 2018 und 2019” című táblázatot: <https://www.wien.gv.at/statistik/bevoelkerung/bevoelkerungsstand/>. (Letöltve: 2020. 11. 27.)

mányban leírt átalakulások hatására több évtizedes késéssel, de annál nagyobb erővel jelentkeztek azok a folyamatok, amelyek Nyugat-Európában már évtizedekkel korábban megindultak: például a szuburbanizáció, a más értelemben is jelentőssé váló térbeli mobilitás, a dezindusztrializáció és az ipari területek funkcióvesztése, vagy a befektetői tőke behatolása a város- és ingatlanpolitikába – csupa olyan jelenség, amely komoly kihívások elé állította az 1990 utáni városi, illetve kerületi önkormányzatokat.

Másfajta kihívásokat jelentett 1990 után a városverseny, a globális, kontinentális és regionális munkamegosztásban elfoglalt központ-szerepekért folyó konkurenciaharc a közép-európai régió városai között. Versengés indult meg a befektetőkért és a megtelepedni kívánó cégekért, pénzügyi szolgáltatókért, az oktatási és kulturális intézmények részéről a diákokért és a látogatókért, a cégek részéről a munkaerőért, és mind a hatóságok, mind a piaci szereplők, mind pedig a kulturális szféra nonprofit aktorai részéről a turistákért. Mindezekről nem függetlenül nagy fokú nemzetköziesedés ment végbe Kelet-Közép-Európa korábban bezárkózóbb – bár a turizmussal mint jövedelmező iparággal már akkor is sokat törődő – városaiban, és a korábbinál sokkal fontosabbá vált a városmarketing. Mindez nemcsak a városok megújulására volt hatással, de a városi múlthoz való viszonyra is; a történelmi örökség megismerése és kreatív kiaknázása sokkal fontosabb ma, mint volt 1990 előtt.

A várostörténet-írás a maga eszközeivel hozzájárul a város történelmi és kulturális öröksége iránti soha nem látott mértékű érdeklődés kielégítéséhez: feltárja a sokáig tabusított kérdéseket, életben tartja az elpusztult vagy eltűnt közösségek emlékezetét, és őrzi a kataklizmák és politikai rendszerváltások által gyakran újrarajzolt egykori városi tájak vizuális emlékeit. Feltárja a városok iránt érdeklődő olvasók előtt azt, hogy a ma általunk ismert és ismerős városi miliók minek köszönhetik létrejöttüket, és milyen eltemetett rétegeik rejtőznek a felszín alatt.

Azok az izgalmas, Kelet-Közép-Európa városi múltjának és közelmúltjának kiváló elemzéseit kínáló művek, amelyek e tanulmány jegyzeteiben megjelentek, természetesen töredékét alkotják csak a szakirodalmi korpusznak. A tanulmányban tárgyalt témák is csak egy részét jelenítik meg annak a sokféle problémának, amelyeket a régió városai kapcsán érinteni lehetett volna. Munkám terjedelmi okokból nem vállalkozhatott többre, mint hogy jelzésszerűen felvázolja a legfontosabb problémaköröket, és Európa, azonbelül pedig Kelet-Közép-Európa 1945 utáni város-történetének feldolgozásaiból – a teljesség igénye nélkül – lehetőleg reprezentatív válogatást nyújtson.